Վանիկ Վիրաբյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԻՆՈՒԺԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ 1918-1920 ԹԹ.

Բանալի բառեր. հայկական զինուժ, բանակ, Հայաստանի Հանրապետություն, զինվորական նախարար, կառավարություն, դասալքություն, մարտունակ զորք, Գլխավոր շտաբ, սպայական կազմ, Ռազմական խորհուրդ, զինվոր բանակի կայացում:

Առաջին Հանրապետության բանակը ստեղծվել է աննկարագրելի ծանր սոցիալ-տնտեսական և աշխարհաքաղաքական պայմաններում: Հայաստանի անկախության հաստատման պահին հայկական զորքը կազմված էր առանձին Հայկական կորպուսից և կորպուսի իրավունքներ ունեցող Հատուկ ջոկատից: Ինչպես կորպուսը, այնպես էլ ջոկատը Անդրկովկասի փլուզմամբ դուրս եկան Կովկասյան բանակի հրամանատարության ենթակայությունից և դարձան ինքնուրույն միավորներ, ընդ որում կառավարության դեր կատարող Ազգային ժողովի համաձայնությամբ ղեկավարությունն անցավ կորպուսի հրամանատարին: 1918 թ. մայիսի 15-ին Ալեքսանդրապոլի վրա թուրքերի հարձակումից և Ղարաքիլիսայի ու Սարդարապատի մատույցներում մղված մի շարք ճակատամարտերից հետո հայոց զինուժը մատակարարման առումով հայտնվեց ծանր վիճակում: Խնդիրն այն է, որ բոլոր պահեստները մնացին թուրքերի ձեռքին և Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում, ուր հետագայում կապված 1918 թ. վրաց-հայկական դեկտեմբերյան պատերազմի հետ լուրջ բարդություններ առաջացան, և վրացիները կամայականորեն արգելափակեցին «եղբայրական» ժողովրդին հասանելիք զենք ու զինամթերքի առաքումը Թիֆլիսից Երևան, բռնագրավեցին Հայաստանին պատկանող ռազմական ունեցվածքը, միաժամանակ արգելվեց ամեն տեսակի պարենամթերքի և մանուֆակտուրայի դուսբերումը Վրաստանի սահմաններից: Իսկ եթե հաջողվում էլ էր նշված հարցերում ինչ-որ լուծումներ գտնել, առաջանում էին ֆինանսական դժվարություններ, քանզի դրամական միջոցները ևս հայտնվել էին վրացիների ձեռքում[1]:

ՀՀ ռազմական նախարարության կազմավորումը սկսվեց 1918 թ. հունիսի 15-ին՝ ռազմական նախարարի նշանակմամբ, որին կից դեռևս Թիֆլիսում ձևավորվեց վարչական կարևոր մի մարմին՝ գլխավոր շտաբն իր 3 բաժիններով՝ գրասենյակով, տեսչական բաժիններով, և շարային ու զորահավաքային բաժանմունքներով[2]: Զորքերի ղեկավարումը բոլոր առումներով թողնվել էր Առանձին հայկական կորպուսի ձեռքում, որի գլուխ կանգնած անձը օգտվում էր գերագույն հրամանատարի իրավասություններից և որը գործում էր իրենից կառավարություն ներկայացնող Ազգային խորհրդի համաձայնությամբ: Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ժամանումով Երևան հուլիսի 20-ին սկսվեց նոր ռազմական կազմակերպության ստեղծումը՝ զորքերը վերակազմավորելով վեց գնդային զորամասերի՝ բրիգադային հրետանիով և ինժեներական վաշտով, իսկ զորքերի ղեկավարման ողջ գործառույթները կենտրոնացվեցին Գլխավոր շտաբում[3]: Միայն դրանից հետո առաջին քայլերն արեցին ռազմական գերատեսչության համապատասխան կառույցները: Օգոստոսի 15-ին զորքի վերակազմավորումն ավարտվել էր: Հայկական կորպուսի վերակազմավորումը և Առանձին հայկական դիվիզիայի ձևավորման գործընթացները տեղի ունեցան Թուրքիայի անմիջական հսկողության պայմաններում: Բաթումի ծանր պայմանրի ստորագրումից հետո, 1918 թ. օգոստո-

---

Հոդվածը ներկայացվել է 26.04.2019 թ., գրախոսվել է 20.05.2019 թ., ընդունվել է տպագրության 12.06.2019 թ.:

- Աշխատանքը պատրաստվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳԿ 18T-6A068 ծածկագրով «Հայկական զինուժը (1914-1918 թթ.») գիտական թեմայի շրջանակներում:

[1] Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ասուհետև՝ ՀԱԱ,) ֆ. 275, g. 5, գ. 79, թ. 44-45:

[2] Նույն տեղում:

[3] Նույն տեղում, թ. 46:

սին Երևան ժամանեց Հայաստանի հանրապետությունում Թուրքիայի ռազմական և դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ալի Մեհմեդ փաշան[1]:

ՀՀ անդրանիկ զինվորական նախարարը դարձավ տաղանդաշատ զորավար, գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Բարսեղի Հախվերդյանը (6 հուլիսի, 1918 թ. - 27 մարտի, 1919 թ.), որից հետո կարևորագույն այդ ռազմաքաղաքական կառույցը գլխավորեց Քրիստափոր Գերասիմի Արարատյանը (27 մարտի, 1919 թ. - 3 ապրիլի, 1920 թ.)[2], այնուհետև՝ Ռուբեն Կարապետի Տեր-Մինասյանը (3 ապրիլի, 1920 թ. - 23 նոյեմբերի, 1920 թ.), իսկ ՀՀ վերջին ռազմական նախարարը՝ հանրապետության հերոսական մայրամուտին, կամ ավելի ճիշտն ասած՝ բոլշևիկյան շրջադարձի պահին հանդիսացել է Դրոն՝ Դրաստամատ Մարտիրոսի Կանայանը (24 նոյեմբերի, 1920 թ. - 2 դեկտեմբերի, 1920 թ.)[3]: Ըստ էության, ինչպես բազմանշանակ նկատում է Ռ. Տեր-Մինասյանը, բանակի անկյունաքարերը դրվել են գեներալ Հ. Հախվերդյանի ջանքերով, որի օրոք «զինուորական բաժինների գլուխ կը գտնուէին մասնագէտ զօրավարներ, որոնք բազմամեայ փորառութիւն ունէին ռուսական ծառայութեան մէջ. Նրանցից ոմանք յայտնի էին նոյնիսկ ռուսական բանակում»[4], որոնք «անհասկանալի եւ անընդունելի կը գտնէր Երեւանեան կազմակերպական նոր ձեւը՝ կիսաժողովրդական, կիսազինուորական»[5]: Հենց այդ հանգամանքը նկատի ուներ Ռ. Տեր-Մինասյանը, երբ գրում է. «այստեղ պիտի մատնանշեմ այն իրողութիւնը, որ Հախվերդեանի նախարարութեամբ սկսւում է մի նոր շրջան հայ զինուորական կեանքի մեջ: Գլխաւոր լինում- Զինուորականութիւնը դուրս է քաղաքականութիւնից...1919 նախարարական փոփոխութիւնը հիմնական փոփոխութիւն առաջ չբերեց զինուորական կազմակերպութեան մէջ: Պահպանուեց տառացի կերպով Հախվերդեանի կառուցած զինուորական կազմուածքը, եւ այդպէս էլ պիտի լինէր, քանի որ Արարատեանը ...աւելի համեստ էր իր զինուորական պատաստութեամբ եւ ստեղծագործական պատրաստութեամբ եւ միայն մի առաւելութիւն ունէր՝ հայերէն խոսել գիտէր: Արարատեանը նախարար լինելով, չունէր առանձին մի ծրագիր. Աստիճանով, պատրաստութեամբ եւ բնաւորութեամբ աւելի ցած էր քան իր սպայակոյտում նստած զօրավարները, ինչպէս Նազարբէկեան, Հախվերդեան, Սիլիկեան, Գամազով, Բիսենկո եւայլն, եւ նա շարունակում էր այն, ինչ սկսուած էր, անում էր այն, ինչ գլխաւորապէս Հախվերդեանը կը թելադրէր կամ կը ներշնչէր: Զօր. նախարարութիւնը աւելի շուտ քողարկուած Հախվերդեանի նախարարութիւնն էր. Արարատեանի դերը կը սահմանափակուէր Հախվերդեանի կողմից պատրաստուած զինուորական իշխանութեան թէզերը պաշտպանելով խորհրդարանում»[6]:

Ռազմական գերատեսչության ձևավորման և զարգացման ուղղությամբ քայլերը բացմաբնույթ էին և լավ հաշվարկված. 1918 թ. օգոստոսի 8-ին Նախարարների խորհուրդը լսելում է խորհրդի անդամների առաջարկը նրանցից հատուկ կոմիտեի կազմման մասին՝ կառավարության հետ համատեղ ռազմական գերատեսչության կողմից ռազմական քաղաքականության կարևորագույն հարցերի լուծման համար: Ընդունված բանաձևում որոշվեց խորհրդի անդամներից կազել երկու հանձնաժողով՝ օրենսդրական կարգով քննարկման ենթակա հարցերի, կարևորագույն ճանաչված ռազմական և արտաքինքաղաքական հարցերի[7]:

Զորքի վիճակը լավ է ներկայացված Ա. Զամալյանի մոտ, որը Հայոց Ազգային խորհրդին, Հայաստանի խորհրդին ուղղված 1918 թ. օգոստոսի 8-ի (N 286) պաշտոնագրում փաստում է այդ մասին. «Ճիշտ՝ նրանց դեմ (Թուրքիայի- Վ. Վ.) կանգնած է մեր

---

[1] Տե՛ս Саркисян Е. К., Из истории туцкой интервенсии в Армении в 1918 г., Е., 1970, стр, 163-167:

[2] Ք. Արարատյանի հրամանով իր օգնականներ են նշանակվում Հայկական դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Մ. Սիլիկյանը և Երևանյան զորաջոկատի պետ Դրաստամատ Կանայանը (Դրո)՝ Զինվորական նախարարի պարտականությունների լիազորմամբ: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 204, g. 1, գ. 132, թ. 43:

[3] Տե՛ս «Ուրբաթ» (շաբաթաթերթ), Ե., 25. 05. 1990: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, g. 1, գ. 27, թ. 128:

[4] Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները. Արտասահման, Սասուն եւ Հայաստանի Հանրապետութիւն, է հատոր, Բ. Հրատ., Պէյրութ, 1979, էջ 332:

[5] Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, էջ 331:

[6] Նույն տեղում, էջ 331, 333:

[7] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, g. 1, գ. 495, թ. 3:

թե' թվով և թե' ներքին կազմակերպվածությամբ և դիսցիպլինայով համեմատաբար ուժեղ զորքը, սակայն վերջինս ռազմամթերքի սաստիկ պակաս է զգում և այդ պատճառով հետևապես երկկար դիմանալ չի կարող:

Մեր հանրապետության վիճակը, թե՛ ռազմական, թե՛ տնտեսապես և թե՛ ֆինանսական տեսակետից խիստ անկայուն է»[1]:

Հայկական կորպուսի գոյության ընթացքում 20-32 տարեկան ողջ արական բնակչությունը գտնվում էր զինվորական ծառայության մեջ, որը հանրապետության հռչակմամբ այլ խնդիրների առաջ կանգնեց, և կառույցի վերկառուցումն անհրաժեշտաբար առաջին պլան մղեց զորացրման խնդիրը, զորքերում թողնելով զորակոչային տարիքից բարձր, 20-25 տարեկան սպաներին, թույլ տալով սեփական հայեցողությամբ թողնել ծառայությունը[2]:

1918 թ. հոկտեմբերի 14-ին Նախարարների խորհրդի նիստում Զինվորական նախարարը զեկուցում է, որ անհրաժեշտ է հայտարարել բանակի մասնակի զորացրման մասին, մինչև 25 տարեկան զինվորներին ազատ արձակելով, զորքերի շարքերում թողնել միայն հինգ տարիքային խումբ՝ 20-ից մինչև 25 տարեկաններին, ներկայացնելով մասնակի զորացրման և դասալքության դեմ պայքարի կանոնները, ինչը գործնականում բանակի առողջացման նպատակ էր հետապնդում և արժանացավ Նախարարների խորհրդի հավանությանը, երաշխավորելով այն դնել ՀՀ պառլամետի քննարկմանը[3], և ի վերջո ձեռնարկված միջոցների արդյունքում ծառայության մեջ գտնվողների թիվը կրճատվեց մինչև 16 հազար[4]: Կապված հանգամանքներից, զորքերի կազմակերպումը ենթարկվեց որոշ փոփոխությունների, և այդ իմաստով մի շարք սահմանային շրջանների պահպանության համար տեղական կազմակերպված բնակչության միջոցով ստեղծվեցին ռազմամիլիցիոն զորամասեր Ղազախի և Դարալագյազի շրջաններում: Այդպիսի զորամասերի ստեղծման անհրաժեշտությունը բխում էր նաև քուրդ-թաթարական ավազակաբարո խմբերի պաշտպանվելու նպատակադրումներով, որն այդ ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետության համար իրական վտանգ էր ներկայացնում: Ըստ այդմ Կարսի մարզում և Սուրմալուի շրջանում ստեղծվեցին նաև կամավորական գնդեր, որոնց համալրումը հենված էր ոչ զորակոչային տարիքի անձանց վրա, որոնք ոչ վաղուց արձակվել էին պահեստազոր: Այդ գնդերի հիման վրա ձևավորվեց 4-րդ բրիգադը, սակայն բոլոր կողմերից սպառնացող վտանգի ներքո հարկ եղավ կրկին զորակոչել և ծառայության կանչել 26-30 տարեկան, իսկ այնուհետև՝ 31-32 տարեկան պահեստազորայիններին: Արդյունքում հայկական զորքերը կազմված էին 4 առանձին հետևակային բրիգադներից՝ 9 գնդերից, ռազմամիլիցիոն գնդից և 2 ռազմամիլիցիոն գումարտակներից, 2 գնդից բաղկացած հեծյալ բրիգադից, Առանձին հեծյալ դիվիզիոնից, 4 առանձին հրետանային 12 մարտկոցանոց դիվիզիոնից 3 առանձին մարտկոցներից, Կասի բերդի հրետանուց, ինժեներային գումարտակից, ռադիոհեռագրային դիվիզիոնից, ավիաջոկատից, ավտոմասից, 2 զրահապատ գնացքներից, սահմանապահ բրիգադից և այլն: Զորքի կարիքների բավարարման համար Համբարակապետության կողմից Ալեքսանդրապոլու կազմակերպվեց համազգեստի, ճտքակոշիկների, ջուլհակային, գումակային-մեխանիկական, Կարսում՝ ջուլհակային արհեստանոց, Խնամատարության նախարարության կողմից Զինվորական համբարակապետությանը հանձնվեցին ալեքսանդրապոլի և Նոր Բայազետում գտնվող ջուլհակային ֆաբրիկաները, նպատակ ունենալով կազմակերպել զինվորական կոպերատիվ, որը պետք է զբաղվեր արտասահմանյան ապրանքների ներմուծմամբ զորքի կարիքներին ի սպաս դնել Չլդրի և այլ լճերի ձկնային պաշարները, որոնք թեև հետաքրքիր մտահղացումներ էին, սակայն գործնականում հնարավոր չեղավ կյանքի կոչել[5]:

---

[1] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 37, թ. 18 հակ.:
[2] Տե՛ս նույն տեղում, գ. 79, թ. 47:
[3] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 201, ց. 1, գ. 13, թ. 52:
[4] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թ. 47:
[5] Տե՛ս նույն տեղում, թ. 48:

1918 թ. հոկտեմբերի 14-ին Նախարարների խորհրդի նիստում Զինվորական նախարարը զեկուցում է, որ Շահրիզ գյուղում դասալիքներին գտնել-հետախուզելու ժամանակ հետախուզական խումբը զինված դիմադրության է հանդիպել, որի հետևանքով այդ հրամկազմից սպանվել, վիրավորվել և գերի են ընկել մի քանի հոգի: Դա նկատի ունենալով, զինվորական նախարարը խնդրում է տեղում կազմակերպել ռազմադաշտային դատարան՝ այդ զինվորականներին դատելու համար: Ընդունված որոշման մեջ վճռվում է Շահրիզ գյուղում կազմավորել ռազմադաշտային դատարան և իշխանություններին դիմադրության ցույց տվածներին պատասխանատվության ենթարկել[1]:

1918 թ. նոյեմբերի 18-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է Զինվորական նախարարի զինվորականներին հաջորդ տարում ապագա ընտրություններից, այդ թվում քաղաքային Դումայում ընտրություններից մեկուսացման մասին, որը ըստ էության բանակի ապաղաքականացմանն ուղղված քայլերից էր: Բնականաբար, ընդունված որոշման մեջ նախագծին հավանություն է տրվում[2]:

1919 թ. ապրիլի 24-ի (N 146) Ռազմական գերատեսչության գծով զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Քր. Արարատյանի հրամանագրի համաձայն նրա օգնականներ գեներալ Սիլիկյանը և Դրոն դրվվում են զորքերի հրամանատարության տրամադրության տակ՝ նրանց հանձնարարելով զորքերի խմբերի հրամանատարությունը կորպուսների հրամանատարների իրավունքով՝ գեներալ Նազարբեկյանի հայեցողությամբ իրենց հաստիքային պարտականությունների իրագործման հետ միասին[3]:

Հայոց զորքի հետ կապված մտահոգիչ հարցեր շատ կային, որոնք շոշափվում են ՀՀ վարչապետ Հ. Օհանջանյանի կողմից 1919 թ. հուլիսի 21-ին Անդրկովկասում բրիտանական գլխավոր կոմիսար Կապիտան Գրեյսիի հետ ունեցած զրույցում: Օհանջանյանը Ձ. Գրեյսիին հավաստացրել էր, որ բոլշևիզմը Հայաստանում մեռած է, որ իրենք մտադիր են երկիրը պաշտպանել բոլշևիկներից և Ադրբեջանի ագրեսիայից, որ անընդհատ պատերազմի մեջ գտնվելու հետևանքով արտադրությունը վատ վիճակում է, որ հայ զինվորի դրությունը ճակատում շատ ծանր է, որ նրանք վատ են զինված, վատ են սնվում, վատ հագնվում, ռոճիկներն էլ վճարվում են ոչ ժամանակին[4]:

1919 թ. հուլիսի 31-ին Զինվորական նախարարության կողմից հաստատվում է Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար, գնդապետ Մ. Զինկևիչի ստորագրությամբ ռազմամիլիցիոն գնդի հաստիքակազմը, որը բաղկացած էր երկու գումարտակներից, բեռնակիր, գնդացրային, կապի և հեծյալ հետախուզական հրամկազմերից: Սպաների թիվը հասնում էր խաղաղ ժամանակ 36-ի, պատերազմի ժամանակ 44-ի, բժիշկների թիվը՝ համապատասխանաբար 1-ի և 3-ի, զինվորներինը՝ 336-ի և 1710-ի, գնդի շարային և ոչ շարային զինվորների թիվը՝ 360-ի և 1846-ի, սպաներինը՝ 44-ի[5]:

Ըստ Ռ. Տեր-Մինասյանի, 1919 թ. Զինվորական նախարարության հաշվից օգտվում էին 18 հազարից մինչև 24 հազար հոգի, իսկ սվինների կամ թրերի թիվը կազմում էր 5 հազարից մինչև 9 հազար հոգի: Զորակոչված սպաների ու զինվորների հազիվ 40 %-ն էր, որ բանակում դառնում էր թնդանոթ կրակող, սուր կամ սվին բռնող[6]:

Բանակի ստեծումը առաջնային էր, որի մասին փաստում է նաև Հ. Քաջազնունին. «ունէինք բանակ, որ լաւ զինուած էր անգլիական զէնքերով ու մաքուր հագնուած անգլիական հագուստներով, ունէինք բաւականաչափ ռազմապաշար, մեր ձեռին էր Ղարսի պէս կարեւոր բերդ»[7]: Ասվածից շատ բան իրականությանը չի համապատասխանում, քանզի հակական զորքը թե զենքի, հրացանի և թե՛ռազմամթերքի սուր պակասություններ ուներ:

---

[1] Տե՛ս նու�տեղում, ֆ. 202, g. 1, գ. 13, թ. 50:
[2] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 204, g. 1, գ. 216, թ. 48:
[3] Տե՛ս նույն տեղում, գ. 132, թ. 6:
[4] Տե՛ս նույն տեղում, գ. 511, թ. 79-80:
[5] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 204, g. 1, գ. 132, թ. 321-322:
[6] Տե՛ս Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, էջ 334-335:
[7] Քաջազնունի Յովհ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլ եւս, Վիեննա, 1923, էջ 41:

Կարսի բերդային հրետանու ժամանակավոր հաստիքակազմի համաձայն 1919 թ. օգոստոսի 25-ի տվյալներով սպաների թիվը հասնում էր 35-ի, չինովնիկներինը՝ 8-ի, զինվորներինը՝ 965-ի, և այլն[1]:

1919 թ. սեպտեմբերի 6-ին խորհրդարանի կողմից ընդունված օրենքով Զինվորական նախարարության անունով նախահաշվից դուրս բացվեց 11,7 միլիոն ռուբլու վարկ Ամերիկայից հայկական զորքի համար երկարաձիտք կոշիկներ գնելու նպատակով[2]: Մեծ Բրիտանիայից 600 ջորի, 150 սայլ և զինվորական հանդերձանք գնելու համար խոհրդարանի 1919 թ. օգոստոսի 30-ի օրենքով Զինվորական նախարարությանը բաց թողնվեց 12 միլիոն ռուբլի[3]: Կարճ ժամանակ անց ՀՀ բանակի պարենավորման և աշխատող ուժի սննդի հարցը լուծելու համար Զինվորական նախարարությանը բաց թողնվեց 9,2 միլիոն ռուբլի[4]:

Բանակն ուներ 2 զրահապատ գնացք, որոնցից մեկը նշանավոր «Վարդան Զորավարն» էր (N 3)[5]:

Սակայն հարցերը հեշտությամբ չէին լուծվում, քանզի հաղթահարել պարենային սովը Առաջին հանրապետության օրերին այդպես էլ չհաջողվեց, չլուծվեց նաև զորքի պարենային ապահովման հարցը, չնայած օրինակ Ա. Բաբալյանը առանց լուրջ հիմքերի հակառակն է պնդում. «Պարէնի եւ ռազմամթերքի տեսակէտից մեր զօրքը միանգամայն ապահովուած էր: Բանակը հագնուած էր շատ լաւ: Նոր ստացուած զգեստները արդէն բաժանուած էին զինուարներին: Քիչ գումարտակներում միայն զինուորների մի մասը դեռ կրում էր հին հագուստ այն էլ լրացրուեց վերջին օրերում: Զինուած ռուսական եւ կանատական հրացաններով, մեր վաշտերը ապահովուած էին առատ փամփուշտների պաշարով: Մեր զինուորները ստանում էին սպիտակ հաց, միս, խտացրած կաթ, կակաո եւկոնսերվներ: Հաստատ էր, որ մեր թնդանոթների թիւը գերազանց էր թշնամու թւից: Միայն գնդացիրների պակաս էր զգացւում: Երկաթուղու գիծ ունենալով եւ կապուած լինելով այդ եւ ուրիշ յարմար ճանապարհներով թիկունքի հետ, մենք ի վիճակի էինք ամէն օր նոր ուժեր, պարէն եւ ռազմամթերք հասցնել բանակին: Մի քանի անգամ ճակատ եղանք եւ ականատէս էինք զօրքի բարձր տրամադրութեան:

Այդքան գերազանցութիւն ունենալով, մենք կարծում էինք, որ պիտի յաղթենք ու թշնամուն յետ շպրտենք մեր երկրից»[6]:

Իսկ արդեն 1920 թ. սկզբին հայկական բանակի համբարակապետության վարչության կարիքների բավարարման համար հատկացվեց 85,4 միլիոն ռուբլու վարկ[7]: 1920 թ. ապրիլին Զինվորական նախարարության հաշվեհամարին փոխանցվելու մասին հոդված ընդունվեց, որով բաց թողնվեց 35,6 միլիոն ռուբլու վարկ[8]: 1920 թ. ապրիլին Նախարարների խորհրդի արտակարգ քաղաքական ծախսերի համար (օրենքն այդպես հիմնավորվեց) որոշվեց հատկացնել 40 միլիոն ռուբլու վարկ[9]:

Այդ ընթացքում ձևավորման գործընթացներ գնացին նաև զինվորական գերատեսչության մի շարք այլ կառույցներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Տարբեր վարչություններ-ի և զինվորական հաստատությունների ղեկավար պաշտոններում նշանակվեցին հայկական սպայակույտի բարձրաստիճան զինվորականները: Այսպես, Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ նշանակվեց գեներալ-մայոր Ա. Դոլուխանովը (Դոլուխանյան), հրետանային վարչության պետ՝ գեներալ-մայոր Կ. Գամազովը, համբարակային վարչության պետ՝ գեներալ-մայոր Հ. Չումարովը, Զինվորական նախարարության ռազմատեխնիկական վարչության պետ՝ գեներալ-մայոր Շահբուդաղովը, իսկ

---

[1] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 204, g. 1, գ. 132, թ. 372:
[2] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, g. 1, գ. 86, թ. 41: «ՀՀ օրենքների հավաքածու. 1919 թ.», էջ 4: «ՀՀ պառլամենտի օրենքները (1919-1920 թթ.)», Ե., 1998, էջ 169:
[3] Տե՛ս «ՀՀ պառլամենտի օրենքները (1919-1920 թթ.)», էջ 168:
[4] Տե՛ս նույն տեղում:
[5] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 204, g. 1, գ. 132, թ. 356:
[6] Բաբալեան Արտ., Կարսի անկումը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1923, 13 հոկտեմբերի, էջ 56-57:
[7] Տե՛ս «ՀՀ օրենքների հավաքածու. 1920 թ.», էջ 52-53:
[8] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 202, g. 1, գ. 333, թ. 159:
[9] Տե՛ս նույն տեղում, թ. 160:

ՀՀ զինվորական դատարանի նախագահ դարձավ գեներալ-մայոր Հ. Քիշմիշևը (Քիշմիշյանը), որը 1919 թ. հուլիսից պաշտոնաթող եղավ՝ դառնալով Թիֆլիսում Վրաստանի հանրապետության կառավարությանը կից ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին առընթեր զինվորական վարչության ղեկավար (ռազմական կցորդ), իսկ ՀՀ զինվորական դատարանի նախագահի պաշտոնում նրան փոխարինեց գեներալ-մայոր Մելիք-Շահնազարովը, և այլն: 1919 թ. սեպտեմբերին գեներալ-մայոր Ա. Դոլուխանովի փոխարեն ՀՀ զինվորական շտաբի պետ է նշանակվում Ա. Շնեուրը, որին հետագայում փոխարինում է գեներալ-մայոր Բ. Բաղդասարովը[1]:

Անվտանգության համակարգի ձևավորման և բանակաստեղծ գործընթացների ճանապարհին, անշուշտ, կարևոր քայլ էր 1919 թ. սկզբին ՀՀ Զինվորական նախարարությանն առընթեր Ռազմական խորհրդի ստեղծումը, որը կոլեգիալ ձևով պետք է քննարկեր ռազմական-բանակային շինարարության և մարտական գործողությունների սկզբունքային հարցերը՝ որոշումներ կայացներ դրանց վերաբերյալ: Ռազմական խորհրդի կազմի մեջ մտան Հայկական դիվիզիայի ավագ զորահրամանատարները և զինվորական վարչությունների պետերը: 1919 թ. մարտի 25-ին Ռազմական խորհրդի նախագահ նշանակվեց Հայկական կորպուսի նախկին հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Թ. Նազարբեկյանը, որի վրա ապրիլի 24-ի կառավարության հրամանագրով դրվեց նաև ՀՀ զորքերի գլխավոր հրամանատարի՝ հայկական բանակի սպարապետի պարտականությունը[2]: Զորքերի ղեկավարումը բոլոր առումներով մնաց առանձին Հայկական կորպուսի հրամանատարի ձեռքին, որն ուներ գլխավոր հրամանատարի իրավունքներ: ՀՀ Ռազմական կազմակերպության ստեղծման ուղղությամբ հետագա աշխատանքները շարունակվեցին 1918 թ. հուլիսի 20-ից հետո՝ Հայաստանի կառավարության Թիֆլիսից Երևան տեղափոխվելուց անմիջապես հետո:

1919 թ. հուլիսի 1-ին ընդունվում է օրենք բնակիչների հաշվառման, զինվորացուների հաշվառում և զորակոչի մասին՝ 16-ից մինչև 43 տարիքի, ընդ որում ընդհանուր զորքերում ծառայելու ժամկետը սահմանվում էր 18 տարի, որից 3 տարին իրական ծառայության ժամկետն էր: Արտոնություն տրվում էր ընտանիքի միակ կերակրողին, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների սովորողները 20 տարին լրանալուն պես ենթակա էին զորակոչի: Որոշակի կարգ էր սահմանվում բանակը սպայական կազմով համալրման խնդրում[3]:

1920 թ. ապրիլի 16-ին (N 227/ա) ՀՀ զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը զորակոչի վերաբերյալ զեկուցում է ունենում ՀՀ Նախարարների խորհրդում, նշելով, որ 1920 թ. հուլիսի 1-ի օրենքի համաձայն ըստ ընտանեկան դրության զնվորական ծառայությունից ազատվում էին ընտանիքի միակ կերակրողին: Սակայն Ռ. Տեր-Մինասյանը ընդգծելով, որ այդ օրենքի իրագործման ժամանակ ակնհայտ դարձավ, որ զինծառայողների մի խոշոր թիվ չի գնում զորքի շարքերը և, որ ըստ ձեռքի տակ ունեցած տեղեկությունների, այդ հողի վրա տեղի են ունենում զեղծարարություններ, առաջարկում էր շտապ կերպով զորամասերի մարդկանց պակասը լրացնելու համար անհրաժեշտ համարել դադարեցնել մինչև 25 տարեկան հասակ ունեցող ընտանիքիի միակ կերակրողների զինակոչից ազատելն այն պայմանով, որ այդ անձանց ընտանիքներին խնամատարության նախարարության կարգադրությամբ պատշաճ ստուգումից հետո տրվի ամենամսյա նպաստ: Նա գտնում էր, որ բոլոր տարկետումները և ազատումները, որոնք չեն համապատասխանում այդ նախագծվող կանոններին, պետք է համարել ուժը կորցրած և այդ զինապարտներին, որոնք այդ պահին օգտվում էին տարկետումներից և ազատումներից, իսկույն կոչել զինվորական ծառայության: Ըստ այդմ նա առաջարկում էր իր կողմից ներկայացվող օրինագիծը համաձայն կառավարությանը ապրիլի 8-ին տրված զեկուցման, իբրև շտապողական անցկացնել օրենսդրական կերպով[4]: Իսկ Ռուբենի կողմից առաջարկված օրինագիծը, որի տակ ստորագրել էին նաև վարչապետ Ա.

---

[1] Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918 -1920), Ե., 1999, էջ 30-31:
[2] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31:
[3] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 28, թ. 133:
[4] Տե՛ս նույն տեղում, գ. 118ա, թ. 1, 3:

Խատիսյանը, ֆինանսներ նախարարը, և այն ներկայացվել էր օրինավարչական հանձնաժողովին և զորաժողովի հատուկ հանձնաժողովին, Ներքին գործերի նախարարությանը, հետևյալ բովանդակությունն ուներ. «ընտանիքի միակ կերակրողներին զինակոչից ազատելու կանոնների փոփոխության մասին. Դադարեցնել զինվորական ծառայությունից ընտանիքի միակ կերակրողներին ազատումը մինչև 25 տարեկան հասակը, ներփակելով այդ տարիքին ևս այդպիսիների ընտանիքների պատշաճ ստուգումից հետո խնամատարության մինիստրության կարգադրությամբ տալ ամենամսյա նպաստ հավասար պետական ծառայողների վերաբերյալ ընդունված ռոճիկի նվազագույն չափին, որի համար ամեն ամիս 6.000.000 ռուբլի վարկ բաց թողնել 3000 հոգու համար Խնամատարության մինիստրությանը վճարելու մսական ամեն մեկին 2000 ռ. Բոլոր տարկետումները և ազատումները, որոնք չեն համապատասխանում այս կանոններին, համարել այժմ ոյժը կորցրած և ներկա ժամանակ դրանցող օգտվող զինապարտներին անհապաղ կոչել զինվրական ծառայության»[1]:

1920 թ. հուլիսի 14-ին ՀՀ ռազմական նախարարը զեկուցագրով դիմում է Ամերիկյան կոմիտեին՝ հայկական զորքը մինչև սեպտեմբերի 1-ը ապահովելու ալյուրով և մթերքներով, տագնապելով այն հանգամանքից, որ օգոստոսի 1-ից դադարել էր կաթի, շաքարի և այլնի մատակարարումը, ինչը զորքին դրել էր վատ վիճակի մեջ: Զինվորական նախարարը կարծում էր, որ ամերիկյան կոմիտեի կողմից զորքին մթերքներից և ալյուրից զրկելը նշանակում է վերջինիս պարենավորելու տեսակետից դնել ծանրագույն դրության մեջ, ըստ այդմ խնդրելով զորքին բաց թողնել մոտ 39000 փութ ալյուր: Փաստվում էր, որ եթե դրականորեն այդ հարցը չվճռվի և ամերիկացիների կողմից օգոստոս ամսին ալյուր չտրվի, անխուսափելիորեն սով կսկսվի, ուստի անհրաժեշտ էր համարում դիմել Ամերիկյան կոմիտեին՝ զորքի համար բաց թողնելու նաև շաքար, կակաո, թանձրացրած կաթ և օճառ: Ռազմական նախարարը գտնում էր, որ երկրի շահերի տեսակետից անհրաժեշտ կլիներ, որ երկրի այդպիսի կարիքներին բավարարություն տալը կատարվի հաջորդական կարգով, առաջին հերթին բավարարելով որբերին, հիվանդանոցներին և բանտերին, երկրորդ հերթին՝ զորքին և ապա մյուս հիմնարկություններին: Ռազմական նախարարը խնդրում էր, որ եթե խորհուրդը համաձայն լինի ներկայացվող զեկուցմանը, շտապ կարգով պետք է դիմել Ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչ գնդապետ Տելֆորդին՝ ապահովելու հայկական զորքերը անհրաժեշտ մթերքներով և ալյուրով մինչև սեպտեմբերի 1-ը[2]:

Հայկական զինվորականությունը, որն անցել էր 1918 թ. մայիսյան հերոսական ճակատամարտերի բովով և ձեռք բերել անհրաժեշտ մարտական փորձ, ու կուսակցական-քաղաքական որոշակի շրջաններ ձեռնամուխ եղան ռազմական մեքենայի ձևավորմանը, և այդ ճանապարհին կատարված ամեն մի քայլ բանակի հիմնախնդիրների տեսանկյունից էական էր: 1918 թ. սեպտեմբերի 9-ին Թ. Նազարբեկյանը հրապարակում է հրամանագիր Հայկական դիվիզիայի գծով, ըստ որի ազդարարվում էր Առանձին Հայկական կորպուսի լուծարման և փոխարենը Հայկական դիվիզիայի կազմավորման մասին, նշելով, որ կառավարության որոշման և կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն կորպուսը արձակվում է՝ գործելով շուրջ 10 ամիս, որից 5 ամիսը՝ մարտական գործողությունների ընթացքում: Հրամանագրում ընդգծում էր հետևյալը. «Ես հույս եմ տածում, որ մեր ունեցած անհաջողությունների դասերը անհետք չեն կորչի: Այս պահին իմ մարտական եղբայրակիցներ՝ հրաժեշտ տալով ձեզ, ես իմ սրբազան պարտքն եմ համարում խորին շնորհակալություն հայտնել կորպուսի բոլոր ծառայողներին՝ գեներալից մինչև շարքայինի, ով ազնվորեն այն ծանր օրերին կատարել է իր պարտքը»[3]: Հայկական դիվիզիայի շտաբը կազմված էր 19 սպայից և չինովնիկից, 209 զինվորից, որոնցից շտաբային ծառայողներ էին 38-ը[4]:

---

[1] Տե՛ս նույն տեղում, թ. 24:
[2] Տե՛ս նույն տեղում, մաս II, թ. 75:
[3] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 204, g. 1, գ. 42, թ. 73:
[4] Տե՛ս նույն տեղում, գ. 132, թ. 37, 40:

Բանակաստեղծ և պետական անվտանգության համակարգի ձևավորմանը նպատակաուղղված գործընթացներում իր արժանի ներդրումն ունեցավ ՀՀ կառավարությունը, որի գործունեության հիմքում, այլ հիմնախնդիրների հետ միասին, խոր արմատներ էին գցել նաև պետական անվտանգության գլխավոր երաշխավոր և հիմք հանդիսացող ազգային կանոնավոր բանակի շինարարության ցավոտ խնդիրները, որոնք առաջնային նշանակություն ունեին Առաջին Հանրապետության ռազմաքաղաքական համակարգի՝ քիչ թե շատ լիարժեք կայացման տեսանկյունից: Հիմք ընդունելով ՀՀ նախարարների խորհրդի 1918 թ. օգոստոսի 10-ի որոշումը՝ Զինվորական նախարար Հ. Հախվերդյանը 1918 թ. օգոստոսի 13-ին մի շատ կարևոր հրամանագիր է ստորագրում զինվորական գերատեսչության գծով, որոնց նպատակը բանակի առողջացումն էր և նրա շարքերից վնասակար և ոչ օգտակար տարրերի վտարումը: Նա հանձնարարում էր ընդունել հետևյալ միջոցները. 1) զորամասերի պետերին՝ դիվիզիայի շտաբ ներկայացնել հիմնավորված կարծիք բոլոր այն սպաների և զինվորական աստիճանավորների վերաբերյալ, որոնց ծառայության մեջ թողնելը կճանաչվի վնասակար և անօգտակար, 2) Առանձին Հայկական դիվիզիայի պետի կարգադրությամբ դիվիզիայի շտաբին կից կազմավորել Որակավորման (Ատեստացիոն) հանձնաժողով՝ բաղկացած 7 հոգուց՝ դիվիզիայի զորամասերի ներկայացուցիչներից՝ նշված բնութագրումները դիտարկելու համար[1]: Ընդ որում հանձնաժողովը համակողմանիորեն պետք է վերհաներ այն զինվորականներին վերաբերող գործերը և դրանց կից բնութագրություն-գնահատականները, որոնց վերաբերյալ կային զորամասերի հրամանատարների անհրաժեշտ հարցումները: Համապատասխանաբար հանձնաժողովը որակավորումով որակավորման ենթարկված անձանց բաժանում էր երեք կատեգորիաների. ա) անձինք, որոնց վարքագծում կան զինվորական օրենքների համաձայն պատժի ենթակա հանցագործության նախանշաններ, բ) ծառայության համար վնասակար և անօգուտ անձինք, գ) այնպիսիք, որոնց օգտակարությունը կամ ոչ օգտակարությունը ծառայության տեսանկյունից ոչ լիովին էր որոշակիացվել: Օբեր-սպաների նկատմամբ հանձնաժողովի որոշումները հաստատվում էին դիվիզիայի պետի, իսկ շտաբի սպաներինը՝ դիվիզիայի պետի կողմից, 3) հանձնաժողովի որոշման համաձայն առանձին կատեգորիաների վերաբերող անձինք հանձնվում էին զինվորական դատի. համապատասխանաբար երկրորդ կատեգորիայի անձինք որպես բանակի շարքերին ոչ արժանի վտարվում էին ծառայությունից՝ զրկվելով բոլոր տեսակի լիկվիդացիոն նպաստներից և այդ մասին նշումներ էին կատարվում նրանց ծառայողական ցուցակներում, երրորդ կատեգորիայի անձանց հարցը հանձնաժողովի որոշմամբ տեղափոխվում էին փորձառության այլ զորամասեր՝որոշակի ժամկետով, իսկ զորացրումը կատարվում էր ռազմական գերատեսչության գծով հրամանի համաձայն, 4) բացահայտ դասալիքներին կարգադրվում էր հանձնել դատի՝ թեկուզև հեռակա դատապարտման համար՝ անմիջապես զրկելով բոլոր տեսակի առավելություններից և շնորհներից, 5) բոլոր նրանց, ովքեր ենթարկվել էին պատժի՝ դատարանով, ինչպես նաև ոչ համապատասխանաբար հեռացվածների մասին զորամասերի պետերի միջոցով հրահանգվում էր հայտնել գավառական զինվորական պետերին և վարչական իշխանություններին ըստ հեռացվածների բնակության վայրերի[2]: Այդ աշխատանքներին ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև կազմակերպական ոչ միանշանակ գործընթացներ ապրող հայկական բանակի բարձրագույն սպայակույտի ներկայացուցիչները, նրա Գլխավոր շտաբը և կառավարական մարմինները:

Հայկական բանակի կազմակերպման, նրա սպայական կրտսեր և բարձրագույն հրամանատարական կազմի որակական հատկանիշների բարելավման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև Հայկական դիվիզիայի սպաների որակավորման ստուգման՝ անվանականչի համար հանձնաժողովի ստեղծումը: Այսպես, Հայկական դիվիզիայի գծով 1918 թ. օգոստոսի 26-ի հրամանագրում (N° 15) դիվիզիայի հրամանատար գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկյանը հայտարարագրում էր այդ հանձնաժողովի անդամ-

[1] Նույն տեղում, ֆ. 204, ց. 1, գ. 215, թ. 2:
[2] Նույն տեղում:

սպաների ցուցակի մասին՝ միաժամանակ հրամայելով բոլոր զորամասերի պետերին հանձնաժողովի անդամներին տրամադրել անհրաժեշտ ամեն կարգի բանավոր և գրավոր տեղեկություններ սպաների ծառայողական և բարոյական հատկությունների մասին, որոնց որակավորումն փաստաթղթերը գտնվում էին հանձնաժողովի անդամների տրամադրության տակ: Հանձնաժողովի նախագահն էր Գլխավոր շտաբի գնդապետ Մ. Զինկևիչը, անդամակցում էին գնդապետ Արարատյանը, փոխգնդապետ Գոդձիևը, կապիտան Նեստերովսկին, շտաբս-կապիտան Խաչատուրյանցը[1]: Եվ վերջապես, շուտով պատրաստվում է որակավորման մասին համապատասխան փաստաթուղթ: 1919 թ. հունվարի 17-ին ՀՀ պառլամենտը օրենք է ընդունում իսկական զինվորական ծառայության գործը կարգավորելու համար Հայաստանի Հանրապետության բանակի կազմի մասնակի զորացրում[2]:

1919 թ. հուլիսի 9-ին Զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Մ. Զինկևիչը ստորագրում է հրամանագիր Ռազմական նախարարության սպաների և պաշտոնյաների որակավորման մասին կանոնադրությունը՝ տալով դրանց ընդհանուր դրույթները[3]:

Բանակի՝ պետական անվտանգության համակարգի այդ անքակտելի բաղկացուցիչ օղակի նկատմամբ կար համապարփակ ուշադրություն, որը հստակ երևում է կառավարության և քաղաքական-կուսակցական ուժերի գործունեության վերլուծությունից: Հայկական բանակը 1918-1920 թթ. ստեղծվում և ապրում էր կայացման ոչ միանշանակ գործընթացներ: Ռազմական մի տեղեկագրի համաձայն, զինվորական ծառայության մեջ գտնվողների թիվը 1919 թ. գարնանը հասնում էր 16 հազարի[4], Հ. Քաջազնունու հուշագրի տվյալներով, որը ներկայացվել էր եվրոպական տերությունների ուշադրությանը, 1920 թ. հուլիսի վերջերին զորքերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 18 հազար մարդու: Այնտեղ նշվում էր զորքի թվակազմի որոշ բաղադրիչների, հագուստեղենի պակասության մասին[5]: Այս պարագայում իրականությունը բացահայտելու համար անհրաժեշտ է համադրել մի շարք տվյալներ՝ պարզելու համար փաստացի վիճակի իրական պատկերը, լեգենդն ու ճշմարտությունը: Կ. Սասունու տվյալներով 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի նախօրյակին հայկական բանակի թվակազմը հասնում էր 35 հազար մարդու[6]: Այլ կապակցությամբ Կ. Սասունին ուրիշ տվյալ է բերում, միաժամանակ իր կարծիքն արտահայտելով հայկական բանակի վերաբերյալ. «Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութենէն տարի մը յետոյ՝ ընդհանուրի համար ընդունելի էր 40.000 զինուորի մասին խօսիլը: Հայկական բանակը մնաց բոլորի մտքին մէջ 40.000-նոց բանակ մը: Հայկական մեծախօսիկութիւնը «անպարտելի» տիտղոսն ալ տուաւ անոր. իսկ սահման չունեցող երեւակայութիւնը (որ ասիական յատկանիշ մըն է) երբեմն այդ բանակին օգնական կամաւորներ կը ղրկեր դեպի Կարս եւ թիւը այդ կամաւորներուն կը հասցնէր 60,000-ի, ու այդ մասին, մէկը միւսի բերանէն թռցնելով, արտասահմանի մամուլի մէջ շռնդալից լուրեր կը տըպուէին»[7]: Ժամանակակիցներից Գ. Չալխուշյանը գտնում է, որ բանակի թիվը թղթի վրա հասնում էր 27 հազարի, իսկ իրականում 10 հազարի[8] էլ չէր հասնում, Հ. Փաստրմաճեանը բանակի թվակազմը հասցնում էր ընդամենը 30 հազարի, որ հայ բանակէն հազիւ թէ 7000 հոգի կարողացան կեդրոնացնել Կարսի ճակատի վրայ՝ հոկտեմբերի 14-ի վճռական ճակատամարտի համար[9], իսկ արդեն 1920 թ. նոյեմբերի վերջերին Զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի ներկայացրած մի տեղեկագրի համաձայն հայկական բանակի զինվորների և սպաների քանակը՝ օժանդակ կազմով

---

[1] Նույն տեղում, ֆ. 204, g. 1, գ. 42, թ. 30, 52:
[2] Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները», էջ 40-41:
[3] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 204, g. 1, գ. 132, թ. 77:
[4] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 276, g. 1, գ. 79, թ. 47:
[5] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, g. 1, գ. 498, թ. 33:
[6] Սասունի Կ., Հայ-թուրքական պատերազմը, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, թիվ 11-12, էջ 112:
[7] Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 104:
[8] Տե՛ս Չալխուշեան Գ., Ի՞նչ էր եւ ի՞նչ պիտի լինի մեր ուղին, Վիեննա, 1923, էջ 20:
[9] Տե՛ս Փաստրմաճեան Հ., Լեռնային պատերազմ, Փարիզ, հրատ. Հայ Կամաւորներու եւ մարտիկներու Միութեան, 1938, էջ 15-16:

հանդերձ հասնում էր 34 հազարի, իսկ խմբերի հետ միասին՝ 40 հազարի[1]: Տեղին է նշել, որ ՀՀ ԳԱ կողմից հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատորյակի՝ 8 հատորյակի 7-րդ հատորում բերվում է տվյալ շուրջ 40 հազարանոց բանակի մասին, որն իբր թե եղել է 1920 թ.[2]: Վերջապես մի տվյալ ևս հարկ է մեջ բերել, որից հետո կանցնենք եզրահանգումների: Հայաստանի պառլամենտի անդամ Հ. Տեր-Հակոբյանի տվյալներով Հայաստանի բանակի ընդհանուր թիվը 1920 թ. հոկտեմբերին հասնում էր 55 հազարի, սակայն նաև ավելացնելով, որ «անոնցմէ կռուող ուժն էր 31.000 սվին, և մնացյալը թիկունքին ուժեր էին», իսկ «32.000-էն 23.000 կը գտնվի Կարսի ճակատը», «պատերազմի սկսած ատեն ճակատի զօրքերը նվազ էին»[3]: Իսկ այժմ ըստ էության: Փաստերի համադիր խոր վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս թվական տվյալների մի մասը, որ բերվում է ժամանակակիցների և ոչ ժամանակակիցների կողմից, անիրական է, կամ էլ լավագույն դեպքում ենթակա է քննական խոր և անաչառ վերլուծության, ինչն էլ հնարավորություն կտա **պարզելու ճշմարտությունը հայկական բանակի, իրոք, մարտունակ թվակազմի մասին, ինչպես նաև նրա մարտական հնարավորությունների և ունեցած ներդրումի մասին հանրապետության անվտանգության համակարգի առջև ծառացած խնդիրների լուծման տեսանկյունից, ըմբռնելու այդ բանակի հաղթանակների և ցավալի պարտությունների պատճառները, ամփոփելու պատերազմական դասերը**: Այս ուռճացված թվական տվյալները առավել ևս անընդունելի են, երբ ակնհայտ է դառնում, որ այդ ահռելի հայկական բանակը գրեթե առանց լուրջ դիմադրության պարտություն է կրել Հայաստանի Հանրապետության համար ճակատագրական նշանակություն ունեցած՝ 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված պատերազմում՝ իրեն գրեթե ոչնչով, կարծես թե, էապես չգերազանցող թուրքական բանակից, իսկ դա նսեմացնում է մեր ժողովրդի իրական արժանիքները, նրա հերոսական պատմությունը: 40-50 հազարանոց բանակի մասին պատկերացումը չափազանց վտանգավոր հայեցակետ է, քանզի այն լավ ծառայություն չի մատուցել մեզ ռազմահայրենասիրական, քաղաքական և աշխարհայացքային դաստիարակության հիմնախնդիրների տեսանկյունից: ***Այն, որ 1918-1920 թթ. գոյություն ունեցած հայկական բանակի ընդհանուր թվաքանակից մարտունակ էր իրապես ընդամենը 16-18 հազարը***, դա մեկ անգամ ևս Ս. Վրացյանը հաստատում է ՀՅԴ Ամերիկայի Կենտրոնական Կոմիտեին 1919 թ. մայիսի 18-ին հասցեագրված նամակում, մասնավորապես ընդգծելով այն մասին, որ «մոտ 16-17 հազարանոց բանակը կարգապահ է և քաջ»: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ «աշխատել են ստեղծել նոր զորամասեր»՝ հենց սա կարելի է տեղավորել 40-50 հազարանոց բանակի ստեղծման երազանքի ու գոյություն ունեցած լինելու պատկերացումների անիրական շրջանակներում, եղածն ուռճացնել[4]:

Սակայն հարկ է նշել, որ շատ դեպքերում ՀՀ զորքի մասին պատկերացումները և մասնավորապես դաշնակիցներին ներկայացված տվյալները, հատկապես որակի հետ կապված, միակողմանի էին, առավել ևս դա կապվում էր դեպի Արևմտահայաստան սպասվող ընդարձակման հետ: Ինչպես պարզվում է Սան-Ռեմոյում 1920 թ. ապրիլի 23-ին Գերագույն խորհրդում հրավիրված հանդիպման ժամանակ Իտալիայի ներկայացուցիչ Նիտտին իր մտահոգությունը հայտնելով Հայաստան խնդրով և տեղեկացնելով, որ Մուստաֆա Քեմալը Էրզրումում շուրջ 14 հազար զորք է կենտրոնացրել, որ դաշնակից պետությունները անկարող են օգնական զորք ուղարկել Հայաստանին: Նիտտին ընդունելով, որ եթե Դաշնակից պետությունները տրամադիր լինեն տալ զենք, ռազմամթերք և սպաներ, հայ զորքը ընդունակ կլինե՞ր գրավել և պահել Էրզրումը, ինչպես և առհասարակ գրավել նոր սահմանները: Դրան ի պատասխան, Ահարոնյանը երևի թե ներկաների, որոնց թվում էին Լլոյդ Ջորջը, լորդ Քըրզընը, Միլերանը, Ձինվորական հանձնաժողովի անդամները Մարշալ Ֆոշի գլխավորությամբ, վրա տպավորություն թողնելու և համոզելու համար բերում է հետևյալ կիսահիմնազուրկ փաստարկը. «...պետք է ասել,

[1] Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 514:
[2] Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, Ե., ԳԱԱ հրատ., 1967, հ. 7, էջ 52:
[3] Տեր-Հակոբյան Հ., Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 88:
[4] Վրացեան Ս., Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Բէյրութ, 1962, էջ 88:

որ Մուստաֆա Քեմալի բանակի և քանակը, և արժեքը շատ չափազանցված է թուրք գործակալների և նրանց համակիր օտարականների միջոցով: Մուստաֆա Քեմալ 14 հազար զորք չունի <այլ շատ պակաս> և այն էլ մեծ մասամբ անկանոն զորք, գյուղացիներ, շատերը բռնի զենքի տակ պահված, ամենքը վատ հագնված, վատ զինված, անվարժ: Կան և քյուրդ ձիավորներ 1200 հոգի, որոնք միայն թալանի համար են լինում: Մեր բանակի գլխավոր շտաբի տեղեկությունները, որոնք ճշգրիտ են, կասկած չեն թողնում»[1]: Սա բացահայտ թյուր պատկերացում էր Ավ. Ահարոնյանի կողմից, առավել ևս համոզիչ չեն բերված փաստերը հայկական զորքի մասին. «Գալով հայ հանրապետական բանակին, պետք է ասեմ, որ նրա թիվը երերում է 20-25 հազարի մեջ, նայելով թե զենք ու ռազմամթերք որչափ կա: Դուք գիտեք, որ այդ զորքը պատերազմի սկզբից մինչև այսօր կռվոում է Entente-ի թշնամիների դեմ՝ առանց ստանալու մեր Դաշնակիցներից ոչ մի փամփուշտ, ոչ մի հրացան և առհասարակ որևէ օգնություն: սակայն կռիվների մեջ վարժված այդ բանակը կարողանում է պաշտպանել մեր երկիրը բազմաթիվ թշնամիների դեմ: եվ ես վստահաբար կարող եմ հայտարարել, որ մենք հեշտությամբ, ինչպես հաստատում են մեր լավագույն զինվորական մասնագետները, 1-2 ամսում կարող ենք հասցնել մեր բանակը մինչև 40-50 հազարի, եթե մեզ տրվի համապատասխան քանակով զենք ու ռազմամթերք[2]: Այդ վերականգնված ու մեծացրած բանակով, վստահաբար կարող եմ ասել, որ մենք պիտի կարողանանք մեր սեփական ուժերով գրավել և պահել և էրզրումը, և մեր մյուս գավառները Թյուրքիայում: Դրա համար մեզ հարկավոր է, ինչպես ասացի, զենք ու ռազմամթերք, ավելացնեմ նաև՝ Դաշնակից պետությունների սպաներ և Գերագույն խորհրդի վարկն ու դրոշակը»[3]: Սա իրոք Ահարոնյանի անտեղյակության և թյուրըմբռնման մասին է վկայում, առավել ևս հակառակ կարծիքի են եղել Գերագույն խորհրդի Զինվորական հանձնաժողովի անդամներ և նրա նախագահ Մարշալ Ֆոշի կարծիքը[4]: Հետաքրքիրն այն է, որ նույնիսկ 1920 թ. կեսերին, երբ արդեն հայկական բանակի ձևավորման հարցեր պետք է լուծված լինեին, դեռևս սանմխիթար վիճակ էր իշխում և շատ բան կախված էր անիրականի մոտ սպասելիքների հետ, հարցեր կային, որ հետաձգման ենթակա չէին: 1920 թ. մայիսի 10-ին Միացյալ պատվիրակության նիստի ժամանակ Պողոս Նուբար փաշայի մոտ կրկին արծարծվում են բանակի կազմակերպման և համալրման խնդիրները, սակայն որից բացահայտ երևում են շատ անորոշություններ: Նիստին ելույթ ունեցած գեներալ Գաբրիել Ղորղանյանը հայտնելով հայկական զորքի քանակի և կարողության մասին, սպասելիքների առումով նշում է, որ կարող են, եթե ռազմամթերք ունենան, բանակի թիվը հասցնել 40 հազարի, ասելով, որ անգլիացիները ուղարկել են, հունական կառավարությունն էլ տաս հազար հրացան է ուղարկել, սակայն ինչպես հետո պարզվեց, բրիտանական զենքի մի զգալի մասը պարզապես պիտանի չէր[5]: Սակայն այստեղ անըմբռնելին այն է, որ Առաջին հանրապետության ռազմաքաղաքական այրերը իրատեսորեն չգնահատելով իրադրությունը և սեփական հետախուզության հայթայթած տվյալների կարևորությունը, պնդում էին, առաջին հերթին նկատի ունենալով Ահարոնյանի արտահայտած վերոնշյալ կարծիքը Քեմալի և նրա ռազմուժի հնարավորությունների մասին, թյուր տեսակետ էին արտահայտում, թե իբր «*մեծ Դաշնակիցները հաճախ ինչ հիմարություններ են անում...առայժմ գոհ լինենք, որ մենք կարողացանք Քեմալի ուժերի լեգենդան ցրել*»[6]:

Մի բան վատ էր, որ հաշվարկները շատ դեպքերում կառուցված էին անտանտյան դաշնակիցներից ակնկալվող օգնության վրա, ինչև լավ է նկատել Ռ. Հովհաննիսյանը. «Եվ իրոք, անգլիացիներից, շոտլանդացիներից և հնդկական ահարկու գուրխա, ռաջպուտ ու փենջաբցի զինվորներից կազմված բրիտանական հետևակային զորաբաժինը

[1] Տե՛ս Ահարոնյան Ավ., Սարդարապատից մինչև Սևր ու Լոզան: Քազաքական օրագիր, 1919-1927 , Ե., 2011, էջ 98:
[2] Տե՛ս Ահարոնյան Ավ., նշվ. աշխ.,, էջ 99:
[3] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 99:
[4] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:
[5] Տե՛ս Ահարոնյան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 118:
[6] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 118-119:

Անդրկովկասի բոլոր հանրապետությունների համար միակ տեսանելի արտաքին օժանդակությունն էր հարավից թուրքերի նորոգված ոտնձգությունների և հյուսիսից ռուսների ներթափանցման դեմ»[1], որի հետագա դուրսբերման մասին հայտարարությունը Անդրկովկասից 1920 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին «սոսկում ստեղծեց կովկասյան ամբողջ պարանոցով մեկ»[2]:

1920 թ. առհասարակ հայ քաղաքական-ռազմական շրջաններում, ինչպես նաև դաշնակիցների վերին քաղաքական և ռազմական պաշտոնեության մեջ կիսատ-պռատ մտայնություն էր իշխում, թե ստեղծվող և զարգացման միտումներ դրսևորող հայկական պետությունը չի կարող կենսունակ լինել առանց Արևմտահայաստանի և դեպի ծով համընդհանուր երաշխավորված ելքի: Սակայն նաև բացահայտ ակնհայտ էր, որ այդ հաշվարկը կառուցված էր բացառապես արտաքին օժանդակության, մասնավորապես ռազմական հենքի վրա, որը առկախ խնդիր էր: Պարզ էր նաև ներքուստ, որ դաշնակիցները գործնականում ձախողել էին Հայաստանի նկատմամբ խնամակալության կամ մանդատի ստանձնման հարցը, օդում էին թողել ռազմուժի միջոցով օգնության տարբերակը: Դաշնակիցները չցանկանալով անմիջական մասնակցություն ունենալ այդ հարցերում, ծանրության կենտրոնը տեղափոխեցին հայկական զինուժին զենք ու զինաթերքի տեղափոխման ոլորտը, թեկուզև այստեղ էլ բավարար հետևողականություն և սրտացավություն չէին ցուցաբերում: Դա նշանակում էր հայկական պետության այրերին թողնել իրենց համար ճանապարհ բացելու և ազգերի համաշխարհային ընկերակցությունում տեղավորվելու դժվարին խնդիրը՝ բավարարվելով ոչ արդյունավետ միջամտություններով: Ակնհայտ էր դառնում, որ Դաշնակիցները անգամ սևրյան՝ օգոստոսի նախընթաց ժամանակահատվածում բավարար վճռականությամբ չէին տրամադրված Գերմանիայի հետ մինչև վերջ հասցնելու վերսալյան, գործընթացը, առավել ևս մինչև վերջ վճռական լինելու Թուրքիայի հետ, մասնավորապես նրա զինաթափման և հաշտության լիարժեք տարբերակի պարտադրմանը: Հետևաբար կարծես թե բրիտանացիները և նրանց պատերազմական գրասենյակը ծանրության կենտրոնը տեղափոխելով ՀՀ-ի զինված ուժերին զենքի ու զինամթերքի տեղափոխման դաշտ, այստեղ էլ անորոշ մոտեցումներ ունեին, առավել ևս դա շաղկապում էին Բաթումից և Անդրկովկասից իրենց զորքերի դուրսբերման գործընթացների հետ: Հայկական բանակին նեցուկ լինելու բրիտանական մտադրությունը ամիսներ շարունակ քաշքշուկի առարկա էր դարձել Մեծ Բրիտանիայի Ռազմական նախարարության կաբինետներում, այն միտված էր ոչ թե հայկական պետության ամրապնդմանը, այլ ավելի շատ նպատակային էր Հարավային Կովկասը բոլշևիկյան Ռուսաստանից պատնեշելու առումով, չնայած այստեղ էլ ելևեջումներ էին նկատվում: Դա կապված էր բրիտանական կաբինետի հեռահար ռազմավարության հետ՝ իբր թե Խորհրդային Ռուսաստանի հետ սկզբի համար նպատակահարմար առևտրա-տնտեսական շահերի ապահովման նկատառումներով կամ էլ Թուրքիայի պարագայում՝ նոր ռազմաքաղաքական զարգացումների դեպքում մերձավորարևելյան միջանցքում իրենց շահերն ունենալու երկիմաստ մտադրությունների կենսապահովման այդ պահին արդեն նշմարվող և դեռևս անորոշ, սակայն արդեն ուրվագծվող նոր ռազմավարության մեկնակետային դիրքերից: Ողջ 1919 թ. և 1920 թ. առաջին կեսը ՀՀ պատվիրակները կորցրեցին այն բանի վրա, որ դաշնակիցներին «համոզեն» պատշաճ վճռականություն ցուցաբերելու Մուդրոսով պայմանավորված՝ Թուրքիայի նկատմամբ սահմանափակումներում մինչև վերջ գնան, սակայն նրանք որևիցե լուրջ միջոց չձեռնարկեցին Թուրքիային զրկելու զենք ու զինամթերքի այն հսկայական պաշարներից, որոնք նրանք ունեին, ինչպես նաև գործնականում չխոչընդոտեցին թուրքերին տիրանալու Ռուսական բանակի նահանջից հետո էրզրումում մնացած ռազմամթերքի ու զենքի, հրետանու, հրազենի հարուստ պահեստներին: Ավելին, թուրքերը օգտվելով դաշնակիցների անվճռականությունից, ոչ բավարար հետևողականությունից

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր II, Վերսալից-Լոնդոն, 1919-1920, Ե., 2014, էջ 23:
[2] Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 23:

և հսկիչ գործառնությունների գրեթե բացակայությունից, նորաստեղծ հայկական պետության և զինուժի հիմքերը խարխլելու նպատակով, ի դեմս Ադրբեջանի և Վրաստանի իրենց համար Կովկասում հենարան ստեղծելու մտադրությունների իրականացման համար ուղարկում էին գործակալներ, լրտեսներ, զենք ու զինամթերք հակահայկական ուժերին տրամադրելու համար ընդդեմ հայկական պետության, ապստամբական-խռովարարական օջախներ ձևավորելով Հայաստանի տարբեր շրջաններում՝ դրան դրդելով հակառակվելու դաշնակից պետությունների ու Փարիզի հաշտության վեհաժողովի իրենց կարծիքով հայամետ վճիռներին: Վիճակն ավելի էր վատթարանում, քանզի Ադրբեջանն ու մասնավորապես Վրաստանը դարձել էին Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո մնացած հարուստ ժառանգությանը՝ ռուսական կայսերական զինանոցների, ռազմամթերքի և այլ ունեցվածքի սեփականատերերը, որը նրանց չհագեցրեց և արդեն Սպիտակ բանակների ջախջախումից հետո վրացիներն ու ադրբեջանցիները հայերի դանդաղկոտության պայմաններում, ամենևին էլ չկորցրեցին իրենց գլուխը և շատ ճարպկորեն տիրացան նաև նրանց զենքի, ռազմամթերքի հսկայական կուտակումներին: Եվ ինչքան էլ ժամանակ չվատնեց 1919 թ. գեներալ Գ. Ղորղանյանը բրիտանական ռազմական նախարարության կաբինետներում ձգտելով ապահովել հայկական բանակի վերակազմակերպման և արդիականացման համար ռազմական աջակցություն և զինվորական հրահանգիչներ հրավիրելը, զինված ուժերի կարիքներն ու հնարավորությունները շաղկապելով Արևմտահայաստանի ազատագրման և այնտեղ հայկական պետության հաստատման և աստիճանական կայացման հետ, սակայն ակնկալվող մեծ արդյունքների չհասավ, և ընդամենը հավաստիացումներ ստացավ: Ղորղանյանը Բրիտանական պատերազմական օֆիսից որևէ հաստատ պարտավորություն չստացավ[1], իսկ ռազմական նախարար Ու. Չերչիլի մոտ ոչ խանդավառ կանխատրամադրվածություն կար, թե ցանկացած զինամթերք ի վերջո միայն հայտնվելու է Կարմիր Բանակի և թուրք ազգայնականների ձեռքին, ինչն իր մեջ իմաստ ուներ, քանզի արդեն այդ պահին բրիտանական կաբինետը այլ ռազմավարություն էր որդեգրել՝ որոշելով պաշտպանական գիծը ետ քաշել մինչև երկաթուղային ուղեկալները Պաղեստինում, Միջագետքում և Բիրջանդում՝՝ հյուսիս-արևելյան Պարսկաստանում, իսկ նման պայմաններում Բաթումում մեկուսացված բրիտանական կայազոր պահելը համարվում էր թանկ հաճույք և վտանգավոր, այն դեպքում, երբ Փենջաբի 89-րդ գնդի և Դուրհամի 2-րդ թեթև հետևակային գնդի տեղակայված երկու գումարտակները կարող էին քաղաքական աջակցություն ցույց տալ Հայաստանին և բաց պահել օգնության բեռների մատակարարման գիծը, սակայն ռազմական տեսանկյունից կայազորը մեծ պատասխանատվություն էր պահանջում: Դա բացատրվում էր Կարմիր բանակի առաջխաղացմամբ և խորհրդաթուրքական համատեղ արշավանքի վտանգը, ինչը վտանգի կենթարկեր փոքրաքանակ բրիտանական զորքը և կստիպեր բրիտանական զորամասին անփառունակ ձևով լքել Բաթումին[2]:

Սակայն միանգամայն այլ բան է պնդել, որ ինչպես նշվում է մի արխիվային փաստաթղթում, նորին մեծություն «բրիտանական կառավարությունը» ապահովել է հայկական բանակին՝ 40 հազարանոց զինվորության համար նախատեսված զենքով ու զինամթերքով, որ այն ժամանակվա գներով արժեր 1.200.000 ֆունտ ստեռլինգ[3], սակայն «հայերը կը մեղադրէին Անգլիացիները այն բանի մէջ, թէ այդ զէնքը հասաւ շատ ուշ, թէ զէնքը այն տեսակէն չէր, որուն սովոր էին հայ զինուորները, եւ այդ մեղադրանքնէն ու

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետուէթյուն, հատոր III, Լոնդոնից Սևր, փետրվար-օգոստոս, Ե., 2015, էջ 398:

[2] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 399, 404:

[3] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, g. 1, գ. 498, թ. 768, ֆ.199, g. 1, գ. 146, թ. 96. Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բ տպագր., Բէյրութ, տպ. «Համազգայինի», 1968, էջ 183. հեղինակը նաև այդ կապակցությամբ բազմանշանակ հավելում է. «Հայերը կը մեղադրէին անգլիացիները այն բանի մէջ, թէ այդ զէնքը հասաւ շատ ուշ, թէ զենքը այն տեսակէն չէր, որուն սովոր էին հայ զինուորները, եւ այդ մեղադրանքներն ու դժգոհութիւնը զուգադիպեցան 1920 թ. աշնան հայ-տաճկական աղետալի անյաջող ելքի հետ»:

դժգոհությունը զուգադպեցան 1920 թ. աշնան հայ-տաճկական պատերազմի անյաջող ելքի հետ»[1]: Այստեղ տեղին է ավելացնել, որ դա ամենևին էլ բրիտանացիների կողմից բարեգործական վերաբերմունքի դրսևորում չէր, կամ էլ ամենևին նպատակ չէր հետապնդում անշահախնդիր օգնություն ցուցաբերել «բարեկամ» հայկական պետությանը իր զինված ուժերի ստեղծման հարցում, և ավելի շատ հիշեցնում է Երրորդ Հանրապետության օրոք Դաշնային Ռուսաստանի կողմից «այսպես կոչված գույք պարտքի դիմաց» ստանալու գործընթացը, քան որևիցե այլ բան, առավել ևս այն չի կարելի որակել որպես օգնության դրսևորում:

1919 թ. դեկտեմբերի 27-ին (N 220/ c.o) ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ կապիտան Գրեյսիին ուղղված գրությունում նշելով, որ իրենք քաջալերված են դաշնակիցների վերաբերմունքից, Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը իրենց տալիս է ֆինանսական-նյութական և կազմակերպական աջակցություն, որն ահավասիկ պարզ է պարզ է, երբ Հայաստանի անկախությունը մոտ ապագայում կճանաչվի, ըստ այդմ փաստելով, որ իրենք հարկադրված կլինեն առաջին հերթին պաշտպանությանը հատկացված միջոցները կազմակերպել, այդ նպատակով անհրաժեշտ գտնելով՝ 1) ռադիոգրաֆ ղեկավարող և օգնական մասնագետներ, 2) օդային նավատորմ 3) բանակի ամունիսիոն-հանդերձավորման պատրաստող գործարանային խնդիրների լուծում, 4) բարձրաստիճան մի զինվորականի մի քանի օգնականներով բանակի ընդհանուր հրահանգիչների պաշտոնով, որ իր ձեռնհասության հետ, ծանոթ լինեն հայոց երկրին ժողովրդին և նրա մշակույթին: Այդ դժվարությունները հաղթահարելու համար Ալ. Խատիսյանը ՀՀ կառավարության անունից Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունից խնդրում էր մեկ միլիոն ֆունտ ստեռլինգի փոխառություն՝ մատչելի տոկոսադրույքով, հայտնելով որ մանրամասների մասին առանձին պայմանավորվածության կգան: Խատիսյանը վստահեցնում էր, որ հիշյալ փոխառության վերադարձումը իրենք կկատարեն մասնաբաժիններով, որ հնարավորություն ունենան վճարելու վերաբերյալ գալ երկրագործականի տարիքիս սկսած՝ դրամով կամ երկրի հում բերքերով: Ալ. Խատիսյանը Կառավարության անունից շեշտադրում էր, որ այդ կաիքները անհետաձգելի են և իրենք հավատում են, որ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը բարեհաճ վերաբեմունք կունենա այդ աջակցության հանդեպ՝ երկրի վերանորոգման համար, ընդգծելով, որ իրենք մի քանի ճյուղերում մասնագետների և փորձառու ղեկավարների կարիք են զգում[2]: 1920 թ. մայիսի 20-ին ՀՀ վարչապետ Հ. Օհանջանյանը Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանից խնդրում էր կոմանդոր Լյուկի միջոցով հաղորդել Փարիզ՝ Ահարոնյանին, որ կառավարությունը լիազորում է իրեն և Պողոս Նուբարին Բրիտանական կառավարությանը Լոնդոնում տլ մինչև մեկ միլիոն ֆունտ ստեռլինգի պարտատոմս՝ 5 տոկոսով 12 ամսվա համար՝ Բրիտանական կառավարության կողմից Հայաստանի կառավարությանը վաճառված զենք ու հանդերձանքի դիմաց[3]:

1920 թ. գարնանը հայկական բանակը վերակազմավորելու և զինելու բրիտանական տարբերակը օրակարգային էր: Միաժամանակ Ավ. Ահարոնյանի և Պողոս Նուբարի կողմից հայկական բանակի համար խնդրահարույց զենք ու զինամթերքի հարցին հավելվեց զինվորական խորհրդանուների, հրահանգիչների և տեսուչների հրավիրման հարցը, որի մասին հուշագիրը ԱԳՆ-ի միջոցով փոխանցվեց դաշնակից տերությունների 1920 թ. մարտին Լոնդոնում հիավիրված խորհրդաժողովին, սակայն աչժանացավ նրանց թերահավատ և խուսափողական պատասխանին, որին հաջորդեցին անհասկանալի քաշքշուկները հատկապես բրիտանական: Ընդամենը ոչ պակաս քան 30-40 խորհրդականների հրավիրման ֆինանսավորման հարցերը մի կաբինետից մյուսն էին գնում, և չնայած Ձ. Մալքոլմը խնդրեց դրա համար տարեկան հատկացնել 100 հազար ֆունտ ստեռլինգ գումար վարկ հինգ տարով, Ավ. Ահարոնյանը և Պ. Նուբարը պատ-

[1] Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 183:
[2] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 101, թ. 100-101:
[3] Տե՛ս նույն տեղում, գ. 231, թ. 126-127:

ռաստակամություն հայտնեցին՝ տրամադրել պարտատոմսեր, ինչպես ամերիկյան ալյուրի տրամադրման պարագայում: Սակայն քննարկումները արհեստականորեն երկարաձգվեցին, վարկի գումարը հասցվեց 500 հազար ֆունտ ստեռլինգի, ինչը հնարավոր կդարձներ բրիտանական խորհրդականների աշխատանքը, սակայն եկավ ապրիլի վերջը, և ո՛չ գանձապետարանը, և ո՛չ էլ պատերազմական նախարարությունը չտեղաշարժվեցին անգամ դույզն իսկ, քանզի նրանց Հայաստան ուղարկելը առանց իրենց աջակցության համարվեց վտանգալից զբաղմունք, իսկ ավել ուշ, մոտավորապես նույն ժամանակ Բրիտանիայի պատերազմական նախարարությունը ուղղակի մերժեց ՀՀ կառավարության խնդրանքը ***փոքր զենքերի համար փամփուշտի արտադրման գործարան հիմնելու մասին:*** Դա գալիս էր խորքից. 1919 թ. նոյեմբերին Հ. Օհանջանյանը և գեներալ Գ. Ղորղանյանը Եվրոպայում Հայաստանի խաղաղության պատվիրակության կազմում եղել էին Անգլիայի Լիդս քաղաքում, որպեսզի ուսումնասիրեն գործարան գնելու հնարավորությունը, որը կարող էր օրական արտադրել 12 հազար փամփուշտ, սակայն պարզվել էր, որ ծախսը մեծ է: 1920 թ. ապրիլի 7-ին գեներալ Ղորղանյանը կրկին բարձրացնում է փամփուշտի գործարանի գնման հարցը՝ Ավ. Ահարոնյանին հորդորելով այդ նպատակների համար հավաքած փողը հատկացնել գոնե օգտագործված սարքավորումներով մի ոչ մեծ գործարան գնելուն, որը կարող էր արտադրել օրական մինչև 50 հազար փամփուշտ, միաժամանակ թույլտվություն խնդրելով վերջինից բանակցությունները շարունակել Լիդսում՝ այնտեղի մի ընկերության հետ մի համեստ ձեռնարկում սկսելու համար: Հայաստանի կողմից փամփուշտի արտադրման գործարան ստեղծելու հարցը Ձեյմս Մալքոլմի կողմից դրվում է բրիտանական կառավարության քննարկմանը, որի մասին տեղեկանում ենք ապրիլի 27-ի հուշագրից: Մալքոլմը արտահայտվում է սեփական ռազմամթերք արտադրելու Հայաստանի ցանկության օգտին, առաջարկելով դրա համար անհրաժեշտ սարքավորումներ Հայաստան փոխադրել նախատեսված զենքի հետ միասին: Բրիտանական պատերազմի նախարարությունը, որ զգուշանում էր Հայաստանին նույնիսկ մեկ բեռնաքանակ զենք տրամադրելուց, մերժում է Հայաստանի խնդրանքը: Մայիսի 12-ին գնդապետ Ու. Հ. Գիբբոնը Ձեյմս Մալքոլմին տեղեկացնում է, որ մանրազինին դիտարկումից հետո «Բանակային խորհուրդը նպատակահարմար չի գտնում այդ ձևով աջակցելը», գտնելով, որ «այդ սարքավորումների մատակարարումն անպայման չէ, որ բխում է Հայաստանի լավագույն շահերից երկարաժամկետ հեռանկարում», ինչին անգամ Բրիտանական ԱԳՆ-ի որոշ աշխատակիցներ հանգել են այն կարծիքին, թե դժվար այդ դեպքում կարելի լինի հայերին համոզել, որ բրիտանացիները ցանկանում են օգնել հայերին[1]:

«Անկախության փոխառության» կապակցությամբ 1920 թ. հուլիսին Ալ. Խատիսյանը այցելում է բրիտանական ԱԳՆ, և կրկին դիմում ռազմական, ինչպես նաև ֆինանսական խորհրդականներ գործուղելու խնդրանքով, ՀՀ անունից չժխտելով դրամամիջոցների բացակայությունը և հավաստիացնելով վճարվելիք աշխատավարձի կամ փորձագետներին փոխհատուցելու խնդրում՝ վարկի կամ այլ ձևով: Բրիտանական բանակային խորհուրդը արձագանքում է, իսկ Քերզոնը ցանկալի գտնում հետագա քայլերն այդ ուղղությամբ, և կարծես թե սառույցը հալվում էր: Նպատակահարմար գտնվեց, որ խորհրդատուներին գլխավորեր զորաբաժնի մի գեներալ, որը կցված կլիներ ՀՀ զինվորական նախարարությանը, որին կօգնեին երեք ավագ գնդապետ, որոնք պատասխանատու կլինեին հետևակի, հեծելազորի և հրետանավորների վարժեցման համար, կվերահսկեին հրետանին, մատակարարումն ու բժշկական ծառայությունը: Վերակազմավորման ենթարկված 40 հազարանոց բանակը պետք է բաղկացած լիներ 30 հազար հոգուց բաղկացած հետևակից, որոնք տեղաբաշխված կլինեին 3 զորաբաժիններում՝ յուրաքանչյուրը 3 զորախումբ (բրիգադ), որոնցից յուրաքանչյուրն էլ իր հերթին բաղկացած կլիներ 3 գումարտակից: 2 հազար հեծյալ պետք է բաժանվեին 5 գնդերի՝ յուրաքանչյուրում 400 սուսերավոր, իսկ հրետանային զորքը պետք է կազմված լիներ 3 հազար մարդուց, մյուս ծառայությունները՝ 5 հազար: Մեկ տասնյակից ավելի բրիտանական սպա-

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր III, էջ 413:

ներ պետք է կցվեին հետևակին, 2 սպա՝ հեծելազորին, 3 սպա՝ հրետանուն և 5 սպա՝ այլ ծառայություններին: Ըստ այդ նախագծի, սպաները չէին սահմանափակվելու խորհրդատուի կարգավիճակով, այլև պետք է ունենային լայն գործադիր լիազորություն: Դրա հետ մեկտեղ սահմանվում էին աշխատանքային պայմանները՝ վարձատրությունը, գործուղումները, մաքսային տուրքերը և այլն[1]: Սակայն ի իսկզբանե ամեն ինչ կանխորոշված էր, և օգոստոսի 26-ին Մեծ Բրիտանիայի ԱԳՆ-ն ընդամենը տեղեկացնում է Պատերազմի նախարարությանը բացասական վճռի մասին. «հաշվի առնելով Հայաստանի կառավարության և Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունների միջև ըստ լուրի վերջերս կնքված խաղաղության պայմանները, Նորին գերազանցությունը համարում է, որ հայկական բանակ բրիտանական սպաներ գործուղելու մասին առաջարկն առ ժամանակ պետք է առկախվի»[2]:

Ինչպես այդ մասին ուղղակիորեն վկայում է Ռ. Հովհաննիսյանը, Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության կողմից 25000 հրացանների և 40.000 համազգեստի մատակարարումը պետք է կատարվեր միայն այն բանից հետո, եթե Ավ. Ահարոնյանը և Պողոս Նուբար փաշան ստորագրություն տային տեղափոխման ծախսերի համար և Անգլիական բանկի կողմից պահանջվող գանձապետական պարտամուրհակները որպես ավանդ դնելու, այսինքն՝ տալու անգլիացիներին[3]: Մայիսյան բոլշևիկյան խռովությունները վտանգեցին այդ գործարքի իրագործումը, և չնայած բրիտանական կաբինետում հնչած մի շարք արտահայտություններին՝ կապված երևանյան կառավարության ժակատագրի հետ, ի վերջո ի տարբերություն օդանավերի հետ կապված բրիտանական բացասական մոտեցմանը, Օսբորնն անգամ հայտարարեց, թե Հայաստանին տրված բրիտանական խոստումները պետք հարգվեն, եթե նույնիսկ Հայաստանը ընդունի կառավարման խորհրդային վարչաձև[4]:

Բանակի կայացման ճանապարհի հետաքրքիր քայլերից է վարչապետ Խատիսյանի 1920 թ. մարտի 8-ի (N 602) շրջաբերականը, կապված ռազմական գործավարության սկզբունքային կարգավորման հետ. «Ոչ ծածկագիր հեռագրերում երբեք չշոշափել պատերազմական գործողություններին կամ պետական պաշտպանության և ապահովությանը վերաբերող հարցեր»[5]: Նույնիսկ դա բրիտանացիների կողմից «մաքուր» չկատարվեց, քանզի ինչպես ցույց տվեցին հետագա գործընթացները, Հայկական բանակին մատակարարվող հրացանների մի զգալի մասը ոչ պիտանի դուրս եկան, որի համար Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը 1920 թ. մայիսի 19-ին լսելով ԱԳ նախարարի զեկուցումը անգլիական առաջարկի մասին գնել մեկ միլիոն ֆունտ արժողությամբ զենքեր, հավանություն տվեց և լիազորեց հայկական պատվիրակությանը ստորագրել առաջարկած պայմանները[6]: Գանձապետարանի կողմից հատկացրեց շուկայական գնի 75 տոկոսի չափով զենքի և զինամթերքի համար՝ 5, տոկոս, ռազմամթերքի 50 տոկոս՝ օգտագործված հագուստի, 100 տոկոս՝ նոր հագուստի, 75 լծասարքերի և թամբերի համար, 829634 ֆունտ ստեռլինգ 9 շիլինգ և 3 պենս: Հուլիսի 26-ին մանրամասն հաշիվ-ապրանքագրերը Փարիզ ներկայացնելուց հետո, Պողոս Նուբարը և Ավ. Ահարոնյանը դեսպան լորդ էդվարդ Դերբիին փոխանցեցին տասներեք պարտատոմս՝ 829634 ֆունտ ստեռլինգ 9 շիլինգ և 3 պենս արժողությամբ[7], որը ստորագրելուց հետո կարող էր օգտագործվել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հայեցողությամբ: Զինամթերքը բեռնաթափվեց Փոթիում, և վեց ամիս այնօրվանից հետո, երբ դաշնակից տերությունների Գերագույն խորհուրդը համաձայնվեց զենք ուղարկել Հա-

---

[1] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 415:
[2] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 416:
[3] Տե՛ս Ованнисян Р. Г., Междунарвдные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., Ер., 2007, стр. 563:
[4] Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետուէթյուն, հատոր III, էջ 424:
[5] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 210, g. 1, գ. 7, թ. 34:
[6] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, g. 1, գ. 146, թ. 96:
[7] Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետուէթյուն, հատոր III, էջ 427:

յաստան, մատակարարումների առաջին բեռնաքանակը Չեզոք գոտում գնացքով հատեց Սանահինի սահմանային անցակետը և մտավ ՀՀ տարածք[1]:

Քաշքշուկներով Հայաստան մտած բրիտանական զենքը հիասթափություն առաջ բերեց, առավել ևս որ դրան նախորդեց բրիտանական սառնասիրտ բյուրոկրատությունը և անհոգի վերաբերմունքը փոքր դաշնակցի նկատմամբ և փոխանցած զինամթերքի անորակությունը: Դա լավ է նկատել Ա. Բաբալյանը. «...երկու տարուայ աղաչանքներն ու դիմումները զուր անցան-որ կարողացանք ստանալ անգլիական կառավարութիւնից 40.000 զինուորի հագուստ ու ռազմամթերք...»[2]:

Ցավալի է, որ անգամ թուրք-հայկական պատերազմ աղետալի օրերին վիճարկվում էր Անգլիայից ստացված զենք-զինամթերքի որակի հարցերը, երբ արդեն բանը բանից անցել էր: Այս առումով շատ բան կարելի է հասկանալ՝ անդրադառնալով ՀՀ ԱԳ նախարարին Ավ. Ահարոնյանի կողմից Փարիզից ուղարկված 1920 թ. նոյեմբերի 8-ի նամակին՝ Հայաստանի հարցը Ազգերի Լիգայի ժնևում կայանալիք ընդհանուր ժողովում քննարկելու, զենք գնելու մասին. «պ. Նախարար. Պարտքս եմ համարում պատասանել Ձեր սեպտեմբերի 27 թվակիր նամակի հետևյալ կետերին.

1. Մեզ շատ զարմանք պատճառեց, մասնավորապես գեներալ Կօրկանեանին, ոևր Անգլիայից ստացված հրացանները դուք համարում եք անգործածական՝ ծանրության պատճառով: Սակայն զարմանալի է, որ Անգլիացիք ճիշտ այս սիստեմով են վարել ամբողջ պատերազմը: Մեզ վշտացրեց, որ Ֆրանսիայից ստացած հրացանները այդպես քիչ են -1900 միայն, և այն էլ նորօգութեան կարօտ, բայց մարշալ Ֆօժի շտաբից մեզ հաղորդեցին, որ Բուլղարիայից ուղարկուած են դարձեալ մեծաքանակ հրացաններ մեզ համար փամփուշտներով հանդերձ: Միաժամանակ, այս օրերս մենք գնելու ենք 5000 հրացան Լեբել: Այս մասին մանրամասն կը գրե զինվորական նախարարին գեներալ Կօրկանեանը»[3]:

Հայկական բանակի համար փամփուշտների հայթայթման հարցը ամենադժվարիններից էր. դրա լուծման համար մոբիլիզացվում էր զինվորական մարմինների, միլիցիայի և անշուշտ՝ կառավարության ջանքերը: Դեռ 1919 թ. սեպտեմբերի 19 (N 1008) Զինվորական նախարարության Հրետանային վարչության պետ գեներալ-մայոր Գամազովը Հայաստանի տարածքի միլիցիայի տեսուչին ուղղված գրությունում հայտնելով ռազմաճակատում «Լեբել» և «Մաուզեր» հրացանների սուր կարիքի մասին, որոնց համար կար մեծ քանակությամբ փամփուշտ և ընդհակառակը՝ եռագիծ փամփուշտների մեծ պակասություն, հրահանգում էր անհապաղ միլիցիայի տրամադրության տակ գտնվող այդ սիստեմի բոլոր հրացանները դնել իրեն վստահված վարչության տրամադրության տակ, որի փոխարեն բաց էին թողնվելու կամ «Բերդանկա» սիստեմի կամ էլ եռագիծ շվեյցարական հրացաններ, կամ մեկ այլ լուծում գտնելով: Գամազովը հայտնում էր, որ բոլոր հանձնված հրացանները շտապ իրենց կողմից ուղարկվելու են ռազմաճակատ, որտեղ դրանց կարիքը մեծ էր: Գամազովը զգուշացնում էր, որ ուշացման դեպքում հայկական զորքերը կարող են հայտնվել վտանգավոր վիճակում[4]:

Նման վիճակը խանգարում էր բանակաշինության դժվարին գործընթացներին[5]: Դրան ավելացրած այն հանգամանքը, որ իրականում հայկական բանակի ստորաբաժանումներից ոչ մեկը մարդկանց քանակական առումով համալրված չէր ըստ հաստիքով նախատեսվածի: Դրա հիմքում ընկած էին լուրջ պատճառներ, այդ թվում՝ Առաջին Հանրապետության օրոք այդպես էլ անհաղթահարելի մնացած դասալքության հիմնախնդիրը, և դա էլ հիմք է տալիս պնդելու, որ զորքի վերաբերյալ մի շարք տվյալներ պետք չէ լուրջ ընդունել, դրանք ուռճացված են և ավելորդ մեկնաբանությունների տեղիք են տալիս: Այդ օրերի արժանահիշատակ ժամանակակից Ս. Վրացյանը ավելի է

[1] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 429:
[2] Բաբալեան Արտ., Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնը եւ այլ յիշատակներ, Գլէնդել, 1997, էջ 182:
[3] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, g. 2, գ. 158, թ. 1-2:
[4] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 201, g. 1, գ. 73, թ. 24-25:
[5] Տե՛ս Ованнисян Р. Г. ,Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., էջ 566:

մանրամասնում իր ասելիքը Հայկական բանակի ընդհանուր թվակազմի և որակական հատկանիշների վերաբերյալ: Այսպես, իր «Կեանքի ուղիներով» հուշաշարքում նա ընդգծում է, որ 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին Հայաստանի Հանրապետությունը «հազիւ 20 հազար կանոնաւոր զօրք ուներ՝ երկրի բոլոր սահմանները պաշտպանելու եւ ներքին կարգ ապահովելու համար: Այդ զօրքի մէկ մասը հին, տասը տարուց աւելի զէնքի տակ էր, յոգնած ու տկարացած, միւս մասը նորակոչիկներ էին, պատերազմի անվարժ, մի մասն էլ անկանոն զօրամասեր՝ խմբապետների հրամանատարութեան տակ»[1]: Իսկ արդեն իր հիմնարար աշխատանքում՝ *«Հայաստանի Հանրապետություն»* գրքում ճշգրտելով տարբեր առիթներով բերված փաստական տվյալները, նշում է, որ թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակահատվածում Հայկական բանակի ընդհանուր թիվը հասնում էր շուրջ 40 հազարի, որից 25-26 հազարը կանոնավոր բանակի զորամասեր էին, իսկ մոտ 10-12 հազարը՝ կամավոր աշխարհազորայիններ[2]: Ակնհայտ էր, որ ազգային բանակի ստեղծումը դժվարին գործ էր, և արդյունքներն էլ գոհացուցիչ չէին: Ստորև բերվող փաստաթուղթը ևս նպաստում է Հայկական բանակի թվաքանակի վերաբերյալ պատկերացումների ամբողջականացմանը և հնարավորություն է տալիս գալ ավելի ճիշտ եզրակացությունների բանակի և անվտանգության համակարգի ստեղծման ուղղությամբ ծավալված գործընթացների վերաբերյալ: Այն հնարավորություն էր տալիս նաև ըմբռնելու անվտանգության ամբողջական և քիչ թե շատ ավարտուն համակարգի ստեղծման դժվարությունները, որոնք մեղմ ասած, այնքան էլ գոհացուցիչ չէին: Ալ. Խատիսյանը 1919 թ. մարտի 14-ի Լեոյին ուղղված իր նամակներից մեկում, պատմելով նախօրյակին կայացած կառավարության նիստի մասին, որին մասնակցել են բանակի գլխավոր պաշտոնյաները (գեներալ Մ. Սիլիկյանը, գեներալ Չումարովը, երևանյան ջոկատի հրամանատար Դրոն և ուրիշներ, այնուամենայնիվ ընդգծում է բանակի անմխիթար վիճակի մասին: Նա գրում է, որ զինվորները սոված և գզգզված են, 4 ամսից ավել լողացած չեն, 50 տոկոսով հյուծված են տիֆից, վերածվել են կիսակմախքի, վազում են և ընկնում: Դրանց թիվը հասնում է 31-32 հազարի՝ ունենալով մոտ 900 սպա: Ահա այդպիսին էր Հայկական բանակի վիճակը: Զինվորները հագուստ չունեին: Գեներալ Մ. Սիլիկյանը այդ նիստին ելույթ ունենալով, շեշտում էր, որ ինքը մինչև ապրիլի 1-ը պետք է իր ձեռքի տակ ունենա 16 հազար զինվոր՝ հակառակ դեպքում՝ Հայաստանը ոչնչացված է: Այդ նպատակով էլ որոշվում է. 1) խնդրել անգլիացիներին իրենց ջոկատները դնել Քարվանսարայում, Ալեքսանդրապոլում, Իգդիրում և Քուլպում, թեկուզև փոքրաթիվ ջոկատներ, 2) խնդրել տալ հաց, հագուստ և զինվորական երկարաճիտ կոշիկներ Թիֆլիսից, 3) խնդրել Վրաստանին վերադարձնել իրենց Հայկական կորպուսի ունեցվածքը, 4) խնդրել գեներալ Վ. Հ. Բիչին այստեղ ուղարկել Հայաստանին անհրաժեշտ բոլոր բեռները (ցորեն, հաց, Թիֆլիսից ապրանքներ)[3]:

Անշուշտ, անտեսել չի կարելի ֆրանսերեն լեզվով մի կարևոր փաստաթղթի նկատմամբ ևս, որի հեղինակը Փարիզում ՀՀ ազգային պատվիրակության քարտուղարի օգնական Ղազարյանն է: Այսպես, ըստ այդ տվյալների՝ հայկական բանակի ճակատային (այսինքն՝ ռազմաճակատային խնդիրներին պիտանի) զինվորների թիվը 1920 թ. հասնում էր 24.715 մարդու, սպաներինը՝ 1515-ի, վարչական սպաներինը՝ 309-ի, կամավորներինը՝ 4023 մարդու և այլն: Ընդհանուր առմամբ, ըստ այդ աղբյուրի, դարձյալ ընդհանուր հաշվարկի արդյունքներով ստացվում է այդ նույն 40 հազարից քիչ ավելի թիվը, որն իհարկե, պետք է դիտարկել ստորև բերվող եզրահանգումների շրջանակներում[4]: Մատնանշելով վերը բերված և այլևայլ փաստեր՝ հեղինակները մեծմասամբ չեն փորձում խորանալ իրերի իսկական էության մեջ, հաճախ կարծես անտեսելով, որ դրանք իրականությանը չհամապատասխանող անիրական և ուռճացված տվյալներ են: Հանրագումարի բերելով փաստական տարաբնույթ տվյալները Հայկական բանակի վերաբեր-

[1] Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով. դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, Հ. Ե., Պէյրութ, 1966, էջ 171:
[2] Վրացեան Ս., Հայաստանի հանրապետութիւն, Պէյրութ, 1958, էջ 477:
[3] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 116, թ. 36:
[4] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 2, գ. 160, թ. 2:

յալ՝ կարելի է գալ հետևության, որ ինքնին հասկանալի պատճառներով 55 հազարանոց բանակի վերաբերյալ վկայությունը ժխտվում է, քանզի այն միանգամայն հիմնազուրկ է և ոչ մի քննադատության չի դիմանում, չնայած կան նույնիսկ այնպիսի վկայություններ, որ իբր թե 1920 թ. հայկական բանակի թիվը հասած է եղել անգամ 60 հազարի[1]: Իսկ արդեն 40 հազարանոց բանակի մասին փաստարկումները կարելի է ընդունել լուրջ վերապահումներով, խորապես հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ տարբեր հեղինակներ Հայկական բանակի ընդհանուր թվակազմից գործող կանոնավոր բանակի ռազմաճակատային կարիքների համար պիտանի թվակազմը տեղավորում են 24-25 հազարի շրջանակներում, որից իրապես մարտունակ կարելի էր համարել միայն 16-18 հազարը, ինչի մասին էլ բազմանշանակ վկայում են ՀՀ բարձրագույն սպայակույտի և կառավարության ներկայացուցիչները: Վերջապես, մոտ 40 հազարանոց թվաքանակ կարող է ստացվել, եթե այդ 20-25 հազարին հավելենք 10-12 հազարից ավելի աշխարհազորայիններին և կամավորներին, որոնց մի մասի ***«թէեւ արտաքին կերպարանքը զինուորի կը նմանէր, բայց անիկա զինուոր չէր»***[2], - դիպուկ նկատել է Կ. Սասունին: Այնպես որ, մի բան ակնհայտ է, որ 1918-1920 թթ., Առաջին Հանրապետության կառավարությունը, կառավարող քաղաքական կուսակցությունը և զինվորականությունը գուցե և ձգտում էին իրականացնել ընդհանուր երազանքը՝ ունենալ մեծ և մարտունակ ուժեղ բանակ, այն տեղավորելով շուրջ 40 հազարանոց և ավելի մեծաթիվ բանակի մասին պատկերացումների շրջանակներում, ընդ որում մշտապես նկատի ունենալով նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ 1919 թ. տվյալներով 961,7 հազար բնակչություն ունեցող երկրի համար դա բավականին դժվար իրագործելի խնդիր էր[3]: Եվ այդ առումով էլ Հայկական բանակի վերաբերյալ շատ թվեր պետք է մնային և մնացին թղթի վրա, և ստեղծված տնտեսա-քաղաքական ծանրագույն պայմաններում ստիպված էին հաշտվել այն մտքի հետ, որ այդ բանակից մարտունակ կարող էր համարվել ու լինել ընդամենը 16-18 հազարը՝ այն էլ լուրջ վերապահումներով:

1919 թ. հուլիսի 9-ին Զինվորական նախարարի պաշտոնակատար Դրոյի կողմից ներկայացված զեկույցում նշելոց զինված ուժերի ստեղման և կազմակերպական դժվարությունների մասին, ընդգծում է, որ հայ զինվորի վիճակը բավականին տխուր է՝ որպես օրինակ բերելով հագուստի և կոշիկի գրեթե իսպառ բացակայությունը, հացի և պարենամթերքի անժամանակ մատակարարումը, որ բանակի ստորաբաժանումները հատկապես բարձրլեռնային՝ Իգդիրի և Կարսի շրջաններում մշտապես գտնվելով երթերում և տեղաշարժերի մեջ՝ աստիճանաբար գնում են դեպի քայքայում, դասալքությունն էլ ուժեղանում է, որին զուգահեռաբար ավելանում էին հանցագործություն ծնող պատճառները և զինվորական հանցանքները՝ զենքի և պետական ունեցվածքի ապօրինի վաճառքի ձևով: Նշվում էր, որ միայն հուլիսին Իգդիրում հագուստի բացակայության պատճառով թոքաբորբի հիվանդությամբ լազարեթ են ընկել 20 զինվոր: Դրոյի վկայությամբ զինվորների կողմից դժգոհություններ են լսվել բանակից խուսափող այն քաղաքացիների հետ կապված, որոնք այս կամ այն պատրվակով տեղավորվել են քաղաքային տարբեր հաստատություններում և չեն ներկայանում զորակայաններ, որի հետ Դրոն իր համերաշխությունն է հայտնում, և առաջարկում՝ 1) զորամասերին և զինվորական հաստատություններին առաջին հերթին անհապաղ ապահովել զենքով, առաջին իսկ հնարավորության դեպքում ապահովել ալյուրի բավարար քանակով՝ մինչև նոր բերքը, 2) դիմել պարենավորման նախարարությանը՝ սպիտակեղեն, հանդերձանք և կոշիկ խնդրելով զորքի համար, 3) հնարավոր միջոցներ ձեռնարկել անխնա պայքար մղելու դասալքության դեմ՝ զինակոչի ենթարկելով անխտիր բոլորին[4]:

---

[1] Կարապետյան Հ., Սևրի պայմանագիրը Հայոց ճակատագրում, Ե., 2004, էջ 27, Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 200, g. 1, գ. 290, թ. 36-38:
[2] Սասունի Կ., Հայ-թուրքական պատերազմը, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, թիվ 11 (47), էջ 111:
[3] Տե՛ս Հայկական հարց. Հանրագիտարան, Ե., «Հայկ. հանր. հրատ.», 1996, էջ 212:
[4] ՀԱԱ, ֆ. 199, g. 1, գ. 27, թ. 249-250:

1919 թ. հուլիսին Նախարարների խորհուրդը լսում է Ներքին գործերի նախարարի զեկուցումը Արշակ Ջամալյանին զինաժողովի կոմիսար նշանակելու մասին և այն հաստատում[1]:

1919 թ. դեկտեմբերի վերջի տվյալներով Հայաստանի Հանրապետությունում զինակոչից խուսափող նորակոչիկների ու զինապարտների, այսինքն՝ դասալիքների թիվը կազմում էր 17.665 մարդ, իսկ նման իրավիճակում ձեռնամուխ լինել բանակի և անվտանգության համակարգի ստորաբաժանումների՝ հետախուզական ծառայության, ՆԳՆ ուժային օղակների ձևավորմանը, նշանակում էր գնալ մեծ դժվարությունների, և երբեմն էլ պարզապես անհաղթահարելի բարդությթների և դժվարությունների ճանապարհով[2]: Դրա հետ կապված կա ՀՀ զորահավաքի արտակարգ կոմիսար Վ. Վալադյանի դեկտեմբերի 10-ի հրամանը, ըստ որի բոլոր այն 20-32 տարեկան տղամարդիկ, որոնք ցարդ չէին ներկայացել զինակոչային ատյաններ, զանցառուները, որոնք չէին ենթարկվի, ենթակա էին մինչև 6 ամիս բանտարկության և մինչև 10 հազար ռուբլի տուգանքի ու զինվորական դատի: Պատժի ենթակա էին նաև դասալիքներին պատսպարողները, նաև այն պետական և հասարակական կազմակերպությունները, որոնք ծառայության կվերցնեին 20-32 տարեկան զինապարտներին[3]:

Հայկական բանակում ծառայում էին ոչ միայն հայերը, այլ նաև մուսուլմանները: Այսպես, ըստ Կ. Հարությունյանի, Խնուսի մարզային զինկոմիսարիատի ենթակայության տակ գործել է Հայաստանի Հանրապետությունում ապրող եզդիներից կազմված մի գումարտակ, որը կազմավորվել էր կամավորական հիմունքներով և կռվուում էր հայերի կողքին, ինչպես նաև եզդիների գումարտակի հեծյալ հետախուզական մի խումբ գործում էր Իգդիրի զորաջոկատի կազմում: Ասորիները ևս անմասն չէին այդ գործընթացներից. 1920 թ. մայիսին Ղամարլու գյուղում տեղաբաշխված էր նաև Հայաստանի Հանրապետությունում ապրող ասորիների գումարտակը, որը մտնում էր Հայկական առանձին հետևակային բրիգադի 3-րդ գնդի մեջ[4]: Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչին ուղղված գեներալ Քիշմիշյանի 1920 թ. հուլիսի 24-ի գրությունից պարզվում է, որ ՀՀ զորքերի հրամանատարի կողմից 1919 թ. հուլիսի 19-ին միջնորդություն է հարուցվել ասորիներին ՀՀ զորքերի մեջ ներգրավելու համար[5]:

Հիմք ընդունելով զինվորական հանձնաժողովի զեկուցումը, 1919 թ. դեկտեմբերի 19-ի Հայաստանի պառլամենտի նախագահության որոշումը խնդիր է դնում փոփոխման ենթարկել Հայաստանի քաղաքացիների զինակոչի ենթարկման օրենքները՝ զորակոչից ազատ լինելու իրավունք վերապահելով միայն փոստ-հեռագրական և երկաթուղային հիմնարկությունների բոլոր ծառայողներին և այն էլ չնչին բացառությամբ[6]:

Փաստորեն հայկական զինուժը 1918-1920 թթ. անցել է ձևավորման ու կայացման դժվարին ճանապարհ՝ փորձելով հաղթահարել մի քանի հիմնական խնդիր՝ սկսած սննդից մինչև զինամթերք և հանդեճանքից մինչև մարտական պատրաստականություն: Չնայած հայկական զինուժի թվաքանակի վերաբերյալ բազմաթիվ կարծիքներին, նրա մարտունակ զորամասերի թիվը չէր հասնում 20 հազարի: Մեծ էր դասալիքների թիվը, ուստի պետությունը ջանքեր էր թափում այն ևս արմատախիլ անելու համար:

Ваник Вирабян, ПРОЦЕССЫ РАЗВИТИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ АРМЯНСКОЙ АРМИИ В 1918-1920 ГГ. Армия Первой Республики была создана в сложных социально-экономических и геополитических условиях. В период становления независимости Армении армянская армия состояла из отдельного армянского корпуса и специального отряда с правами корпуса. Формирование Военного министерства

---

[1] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 202, g. 1, գ. 105, թ. 1:
[2] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, g. 1, գ. 29ա, թ. 348:
[3] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 201, g. 1, գ. 80, թ. 20:
[4] Տե՛ս Հարությունյան Կլ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը 1918-1920 թվականներին, «Հայ զինվոր», թիվ 9 (23), հունիս, 1994:
[5] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 154, թ. 103:
[6] Նույն տեղում, ֆ. 198, g. 1, գ. 50, թ. 1;

началось 15 июня 1918 г., параллельно был сформирован Генеральный штаб в Тифлисе. С прибытием правительства Армении 20 июля было начато создание новой военной организации, войска были разбиты на шесть воинских частей с бригадной артиллерией и инженерной вахтой. Все функции по командованию войсками были сосредоточены в Главном штабе. 15 августа была завершена реорганизация войск.

Первым министром обороны РА стал талантливый генерал-лейтенант О. Б. Ахвердян, после чего важнейшее военно-политическое устройство возглавил Хр. Г. Араратян, затем Р. К. Тер-Минасян и последний военный министр Республики Армения во времена большевистской революции был Дро - Д. М. Канаян. По словам Р. Тер-Минасяна краеугольные камни армии были заложены генералом Ов. Ахвердяном.

В 1918-1920 гг. армянская армия была поглощена идеей общинно-государственного строя, а военные и политические лидеры не проявили достаточной готовности для решения вековых задач. В период, предшествующий Первой Республике, в армянском народе проснулся определенный мятежный, революционный дух, в результате которого были созданы первые военно-фидаинские группировки, ставшие прототипами организации военной жизни как в 90-ые годы, так и в период с 1918-1920гг., но которые, однако, не смогли стать ни основой, ни ядром для истинной боеспособной и организованной армии.

Ключевые слова: вооруженные силы Армении, армия, Республика Армения, военный министр, правительство, дезертирство, вооруженные силы, генеральный штаб, офицерский штаб, военный совет, солдат, становление армии.

Vanik Virabyan, PROCESSES OF CONSTRUCTION AND FORMATION OF THE ARMENIAN MILITARY FORCES (1918-1920). The First Republic's army was created in the hard social-economic and geopolitical conditions. At the time of Armenia's independence, the Armenian army was composed of a separate Armenian Corps and a Special Squad with Corps Rights. The formation of the Military Ministry began in 1918. On 15 June, the General headquarter was formed in Tbilisi. By the arrival of the Armenian government, on July 20, the creation of a new military organization was launched, and the troops were reorganized to six military units, brigade artillery and engineering drums. All the command-line functions were concentrated in the General headquarter. The restructuring of the troops on August 15 was over.

The talented general lieutenant H. B. Hakhverdyan became the first RA Minister of Defense. The important military-political structure was later headed by C. Araratyan, then R. K. Ter-Minasyan, and the last military minister of the Republic of Armenia at the time of the Bolshevik Revolution was D. M. Kanayan (Dro). According to Ter-Minasyan, the cornerstones of the army were laid by General Hovhannes Hakhverdyan's efforts.

In 1918-20s in the Armenian army the power of the groups dominated, and the military and political leaders did not show enough decisiveness to solve the severe problems. During the period before the First Republic, the revolting spirit and the revolutionary woke up in the Armenian people and the result was the creation of the first armed fidyah groups, which became the prototype of military life in the 1990s and 1918-1920, but they failed to become a truly efficient and organized regular army.

Key words: Armenian armed forces, army, Republic of Armenia, military minister, government, armed forces, general staff, military council, soldier, formation of the army.